

3 Ekonomiska och materiella resurser

Jan O. Jonsson

3.1 Inledning

Att ekonomiska resurser är centrala för individers levnadsförhållanden behöver man knappast argumentera för. En av anledningarna är förstås att sådana resurser är möjliga att använda på en mängd olika sätt. En god ekonomi är inte bara trygghet och frihet, utan ökar möjligheten att förebygga ohälsa och undvika social isolering. Även om vi inte kan säga att det t.ex. är viktigare att ha en god ekonomi än en god hälsa, är det klart att ekonomin är central i människors liv därför att den har samband med många andra välfärdsdimensioner (Erikson och Tählin 1984).

Hur skall vi se på barns och ungdomars ekonomi? Här, mer än inom kanske något annat område, är det uppenbart att barnen är del i ett hushåll och att resurserna framför allt är givna av deras föräldrars inkomster och förmögenheter. Men det är inte så enkelt att vi kan läsa av de ungas ekonomi från föräldrarnas. I praktiken är det fråga om en fördelning av ekonomiska resurser från föräldrar till barn, och den fördelningen kan se olika ut i olika familjer. Här kan man tänka sig två scenarier av stort teoretiskt och praktiskt intresse för de ungas levnadsnivå. Det ena är att när ekonomin blir knapp, kan fördelningen av ekonomiska resurser alltmer komma att ske efter traditionella principer (kön och ålder) snarare än efter en mer jämlik fördelning efter principen "till alla hushållsmedlemmar en lika stor del av kakan" (Kellerhals, Coenen-Huther och Modak 1990; O'Brien 1995). Det andra scenariet är att familjer som har knappa resurser främst lägger dessa på barnen för att hålla dessa "skadeslösa" för föräldrarnas dåliga ekonomi. Denna "altruism" skulle då vara driven av en önskan att barnen skall kunna leva ett liv någorlunda likt deras kamraters och därmed inte bli utpekade som fattiga, vilket skulle kunna ha negativa sociala konsekvenser och leda till att de mår dåligt. Att t.ex. ensamstående föräldrar "kompenserar" sina barn tidsmässigt genom att dra ner på hushållsarbete

är ett indirekt stöd för att sådana föräldrastrategier är vanliga (jfr Rydenstam 1992).

Vi har inga direkta mått på överförandet av ekonomiska resurser mellan föräldrar och barn, men vi vill inte stanna vid en beskrivning av *hushållets* ekonomi utan kommer att försöka, så gott det går, att också studera barns och ungdomars ekonomi direkt. Det gör vi på basis av deras egna uppgifter om ekonomiska medel och saker de äger. Ur barnens perspektiv skulle man kunna argumentera för att det är detta perspektiv som är det centrala, men även om barnens ekonomiska situation vid en viss tidpunkt inte skulle vara relaterad till familjens ekonomi, måste denna ändå betraktas som fundamental. Den ger trygghet och handlingsmöjligheter och präglar barnens levnadsvillkor på många sätt som inte har att göra med deras egen ekonomi.

3.2 Betydelsen av ekonomiska resurser

Den omedelbara och viktiga funktionen av ekonomiska resurser är att öka handlingsfriheten (jfr Kapitel 1). En ekonomisk grundtrygghet och möjligheter att välja (bostad, semesterlön, fritidsaktiviteter etc.) är därmed centrala indikatorer på barns och ungdomars levnadsnivå.

Förutom den omedelbara vikten av ekonomiska resurser kan dessa ha betydelse även på längre sikt. Internationell forskning talar för att hushållsinkomsten är betydelsefull för barnens utveckling, men sannolikt mer för deras framgångar i skolan än för deras fysiska och psykiska hälsa (Haveman och Wolfe 1995; Duncan och Brooks-Gunn 1997). Att barns ekonomi påverkar deras psykiska välbefinnande framgår av analyserna i Kapitel 8. Det är svårt att uttala sig om vilka processer som är viktigast och hur betydelsen av ekonomiska resurser verkar, men det tycks åtminstone som om kvaliteten hos hemmet, bostaden och bostadsområdet är viktig (Smith, Brooks-Gunn och Klebanov 1997). En dålig ekonomi leder lättare till konflikter i familjen, vilket sannolikt också påverkar barnen negativt (Conger, Conger och Elder 1997).

De flesta tidigare studier är gjorda i USA, vilket gör att resultaten inte är omedelbart överförbara på svenska förhållanden. Exempelvis är de "sämsta" svenska bostadsområdena betydligt bättre än sina amerikanska motsvarigheter, och i nära relation till detta är variationen mellan skolor i elevers betyg relativt liten i Sverige

(Erikson 1994). Därutöver kan man undra, om det är just hushållsekonomin och inte någon faktor som har samband med denna, som är den verkande mekanismen bakom. I flera svenska studier är det snarast föräldrarnas utbildning och samhällsklass, och inte deras inkomster, som är centrala för barnens utbildningskarriärer (Erikson och Jonsson 1993; Jonsson och Gähler 1997), och det finns goda teoretiska skäl att anta att ekonomin är av mindre vikt i ett land som Sverige, där förskola och utbildning är så kraftigt subventionerade (Jonsson och Erikson 2000).

Trots att det knappast är klarlagt att bristande ekonomiska resurser har några allvarliga långsiktiga konsekvenser för barn, finns det förstås goda skäl att vara uppmärksam på sådana. Studier av de svenska levnadsnivåundersökningarna talar för att ekonomiska problem under uppväxten har långsiktiga negativa konsekvenser såväl för vuxnas fysiska och psykiska hälsa (Lundberg 1990) som för dödlighet (Kåreholt, kommande). Liknande resultat rapporteras från internationella studier (Elo och Preston 1992). Ett oroväckande resultat på basis av amerikanska data är, att låga inkomster när barnen är 0–5 år är betydligt starkare negativt relaterade till deras skolgång än vad motsvarande ekonomiska problem är när barnen är äldre (Duncan m.fl. 1998). Fattiga familjer har ofta inte råd att bistå sina barn med adekvata "läromiljöer" (t.ex. pedagogiska leksaker, böcker, daghem av hög kvalitet), argumenterar Duncan m.fl., vilket kan ge barn från dessa hem en dålig start i skolan – ett utgångsläge som i värsta fall kan "släpa med" under hela skolgången genom olika förstärkande mekanismer. Igen är det viktigt att fråga sig hur jämförbara resultat från USA är med svenska förhållanden. Om föräldrarna i fattiga familjer söker kompensera barnen ekonomiskt, är förstås den absoluta ekonomiska nivån viktig och där pekar tidigare forskning tydligt på hur utbredd och djup fattigdomen bland barnfamiljer är i USA jämfört med andra länder, framför allt Sverige (Wong, Garfinkel och McLanahan 1993; Kangas och Palme 2000).

I detta kapitel kommer inga analyser att göras av eventuella konsekvenser av ekonomiska resurser för t.ex. barns utbildning eller ungdomars hälsa – sådana analyser kommer däremot i de kapitel som behandlar dessa frågor (Kapitel 7 och 8).

3.3 Föräldrarnas ekonomiska resurser och problem

Hushållets ekonomiska standard bestäms främst av föräldrarnas arbetsinkomster, men också av kapitalinkomster, bidrag, transfereringar, inkomster av rörelse m.m. Tillsammans utgör dessa hushållets totala bruttoinkomst. För att beräkna den disponibla inkomsten tar man bort skatten från denna summa. För att sedan kunna beräkna konsumtionsutrymmet, dvs. det ekonomiska utrymmet per konsumtionsenhet, justerar man detta mått för antalet individer i hushållet, där dessa får olika vikt beroende på ålder och antal (se Fritzell 1991 för en beskrivning och diskussion av inkomstmått). I LNU2000 finns ännu inga inkomstuppgifter (de kommer på hösten året efter intervjuåret, när deklarationerna är färdiggranskade och registrerade), varför vi kommer att använda andra mått på ekonomiska resurser. Just när det gäller inkomster finns också betydligt säkrare uppgifter i tidigare levnadsnivåundersökningar och i SCB:s undersökningar om hushållens inkomster (HINK), varför vi kommer att referera resultat från dessa datakällor.

Hushållets ekonomiska resurser bestäms naturligtvis inte enbart av den årliga inkomsten. Ärvt förmögenhet, ackumulerat kapital (bl.a. som investeringar i bostad och andra materiella tillhörigheter) m.m., utgör också ekonomiska resurser för ett hushåll och därmed för barnen som bor där. För att få en övergripande bild av den ekonomiska situationen – och därmed komplettera den som löpande inkomster ger – har vi använt ett antal olika indikatorer på ekonomiska resurser. Det gäller dels materiella tillgångar (hus, bil, sommarstuga), dels två mått på förmågan att klara av den löpande ekonomin. Den ena av dessa kallas kontantmarginal och mäter möjligheten att klara av en oväntad utgift (motsvarande 12 000 kronor år 2000).¹ Den andra är en fråga om svårigheter under de senaste tolv månaderna med löpande utgifter för mat, hyra, räkningar etc.² Båda dessa skall fånga den ekonomiska buffert som finns i barnhushållen, men kontantmarginal mäter sannolikt en absolut dimension av ekonomiska resurser medan problemen att få

¹ De föräldrar som uppgivit att de, om de "plötsligt hamnar i en situation där [de] på en vecka måste skaffa fram 12 000 kronor" inte skulle klara detta alls, har klassificerats som att de inte har kontantmarginal. De som säger att de kan få fram summan, men måste låna från någon utanför familjen har klassificerats i en mellangrupp ("måste låna"). Jfr Figur 3:1 och 3:2 som visar hur den senare indelningen påverkar andelen som inte har kontantmarginal.

² Problem med löpande utgifter har de som svarat jakande på frågan "Har det under de senaste tolv månaderna hänt att Du haft svårigheter att klara de löpande utgifterna för mat, hyra, räkningar m.m.?"

ihop den löpande hushållsekonomin också beror på utgiftsnivån – det kan alltså vara någorlunda välbärgade familjer med t.ex. stora lån som råkar i temporära problem (exempelvis p.g.a. arbetslöshet eller studier).

3.4 Har barnhushållens ekonomiska resurser minskat över tid?

3.4.1 Konsumtionsutrymmet 1968–2000

Den första frågan vi försöker svara på är om barns ekonomiska resurser, speglade genom hushållets konsumtionsutrymme, förändrats över tid. I ett trettioårigt tidsperspektiv framträder följande bild: Mellan 1967 och 1980 förbättrades den ekonomiska bärkraften för såväl ensamstående som sammanboende med barn (Fritzell 1985).³ Förbättringarna följde på en generell höjning av realinkomsterna under perioden (Åberg, Selén och Tham 1984). Förbättringarna i bärkraft var stora (runt 30 procent) och i relativa termer större för de sammanboende. Mellan 1980 och 1990 ökade konsumtionsutrymmet påtagligt för barn till sammanboende föräldrar (13 procent), men knappast alls (2 procent) för barn till ensamstående föräldrar (Östberg 1994).

Utvecklingen under 1990-talet har inte varit särskilt glädjande för barnhushållen vad gäller deras inkomster, delvis beroende på den kraftigt stigande arbetslösheten från 1990 (två procent öppen arbetslöshet totalt sett) till 1993–1995 (ca tio procent). Av SCB:s HINK-undersökningar kan man se, att barnfamiljerna fick vidkännas en minskning av inkomststandarden från 1993/94 till 1996 (SCB 2000, Tabell 10:7), ett riktigt bottenår då barnbidragen sänktes och flerbarnstilläggen slutade beviljas. Under år 1997 och 1998 har dock inkomstutvecklingen varit positiv för alla barnhushåll, samtidigt som arbetslösheten gått ned (till sex procent år 1998) (se Alm 2001, Figur 1, baserad på AMS-siffror). Sammantaget under perioden 1989/90–1997/98 var det en negativ förändring av konsumtionsutrymmet för hushåll med barn, starkare för barn till ensamstående (–6 procent) än till sammanboende föräldrar (–2 procent) (Fritzell och Lundberg 2000, Tabell 4:2). De förra ligger på en inkomststandard som är 20 procent lägre än den som

³ Ekonomisk bärkraft beräknas som konsumtionsutrymmet justerat för nödvändig konsumtion, ett slags existensminimum vilken är en funktion av basbeloppet och (en schablon för) boendekostnaden per konsumtionsenhet.

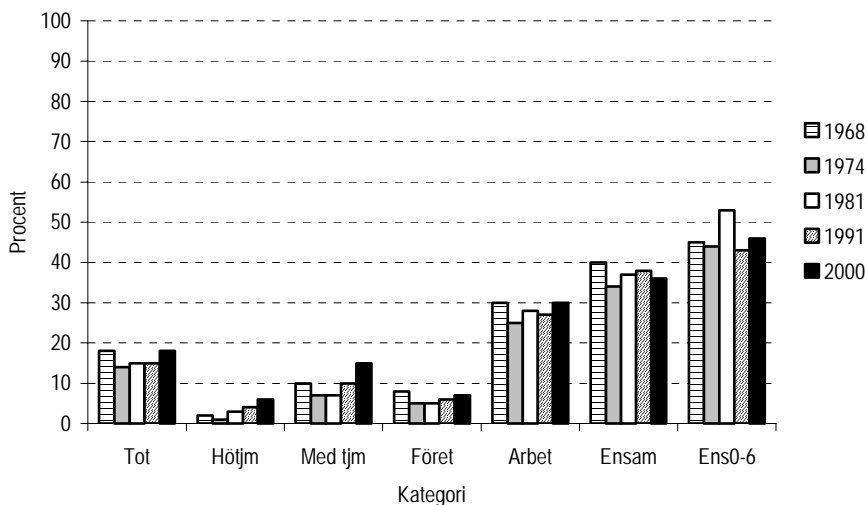
gäller för barn till sammanboende föräldrar (ibid.) och i genomsnitt bara 10 procent över existensminimum (SCB 2000, Tabell 10:7), vilket i praktiken innebär att många ligger under denna nivå. I början av 1990-talet låg ungefär 10 procent av de ensamstående med barn under socialbidragsnormen – år 1997 var andelen 27 procent (SOU 2000:3, Figur 3.2:9). Motsvarande utveckling för sammanboende med tre eller fler barn är ungefär lika dystert. Omräknat till andelen barn som lever i hushåll med inkomster understigande socialbidragsnormen blir det en utveckling under perioden från 7 till 18 procent av barnen 0–6 år och från 6 till 14 procent för barn 7–17 år gamla (SOU 2000:3, Figur 3.2:10). Man bör dock notera att vår undersökning gjordes år 2000 när den ekonomiska situationen i Sverige hade förbättrats märkbart sedan 1997/98.

3.4.2 Ekonomiska problem i uppväxtfamiljen 1968–2000

Vi såg i Kapitel 2, Figur 2:4, att andelen som uppger att de erfor ekonomiska problem under uppväxten (0–16 år) minskade för kohorter födda under 1920-, 1930- och 1940-talen speciellt, och att andelen sedan stabiliserade sig kring 10–15 procent. Här anlägger vi samma tidsperspektiv som i redogörelsen för konsumtionsutrymme, men studerar istället ekonomiska problem i form av att inte ha kontantmarginal samt, i nästa avsnitt, materiella tillgångar. Datamaterialet är Levnadsnivåundersökningarna 1968, 1974, 1981, 1991 och 2000. Uppgifterna kommer från en av barnens föräldrar, men i Figur 3:1 har vi viktat materialet så att vi redovisar andelen barn som har ekonomiska problem.⁴ Vi visar resultaten uppdelat på samhällsklass (den dominerande av föräldrarnas) och familjetyp (där vi bara särskiljer ensamföräldrar från hushåll med två föräldrar, vare sig dessa är biologiska föräldrar eller ej).

⁴ Vikten tar hänsyn dels till om det finns en eller två föräldrar (de senare viktas ned med 0,5 eftersom de har dubbel urvalssannolikhet), dels till antalet barn (jfr Kapitel 1 där vikt-systemen diskuteras).

Figur 3.1. Andel barn (0–16 år) i hushåll som ej har kontantmarginal, 1968–2000

I diagrammets vänstra stapelsamling visas utvecklingen av kontantmarginalen för alla barn 0–16 år. De ekonomiska bekymren var något större år 1968 och 2000, men variationen över tid är inte anmärkningsvärt stor (ca fem procentenheter).⁵ Nivån ligger ungefär där man skulle förvänta sig i relation till den ovan redovisade andelen som upplevde ekonomiska problem under uppväxten.⁶ Att förändringarna inte är dramatiska är också i överensstämmelse med detta resultat.

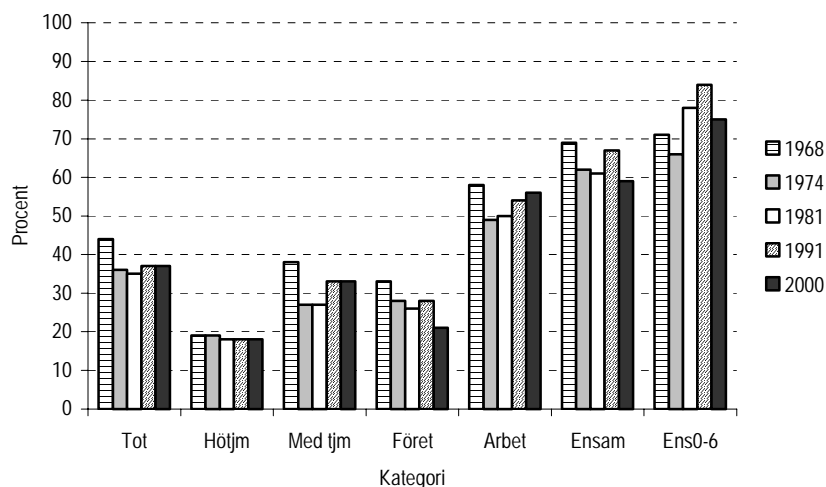
⁵ Även om ökningen av de ekonomiska problemen under 1990-talet förefaller trovärdig utifrån förändringarna i inkomst måste man vara försiktig med att tolka förändringarna av nivån med det mått vi använder. Frågorna gäller möjligheten att möta en utgift om ett givet belopp och detta belopp justeras efter inflation mm. År 1968 frågade vi således om 2 000 kronor, år 1974 om 2 500 kronor, år 1981 om 5 000 kronor, år 1991 om 10 000 kronor och år 2000 alltså om 12 000 kronor. Eftersom intervjupersonernas möjlighet att själva kalibrera möjligheterna att få fram beloppet 12 000 kronor istället för t.ex. 10 000 är okända, är tolkningen av nivån inte oproblematisk (det kan ju t.ex. tänkas att vissa intervjupersoner år 2000 tänker på beloppet 10 000 kronor eftersom det känns mer naturligt att relatera till ett jämnt belopp).

⁶ I själva verket är nivån här något högre (15–18 procent jämfört med 10–15 procent), vilket verkar rimligt: uppgiftslämnaren här (en förälder) är troligen bättre insatt i hushållsekonomi än barnen. Samtidigt finns det naturligtvis inget som säger att det skulle finnas en överensstämmelse, eftersom frågorna är av olika karaktär (framför allt är frågan om kontantmarginal av tvärsnittskaraktär, medan uppväxtfrågan till vuxna rör förhållandena under perioden 0–16 år generellt).

Bland de kategorier som vi särskilt finns heller ingen trend, men andelarna som saknar kontantmarginal bland såväl arbetare som tjänstemän (speciellt de på lägre och mellannivå) tycks vara högre år 2000 än tidigare. Vad som fångar ögat mer än eventuella trender, är dock de stora skillnader i nivåer som finns i den sociala strukturen. Ungefär 30 procent av barn från arbetarhem lever i hushåll med små ekonomiska marginaler, medan detta är fallet för knappt 5 procent av barn vars föräldrar är högre tjänstemän. Ensamstående föräldrar uppvisar ännu högre andelar, och värst utsatta är små barn (0–6 år) som bor i sådana hushåll (de visas i staplarna längst till höger i figuren). Medan barn till ensamstående föräldrar generellt inte vidkänns någon nedgång i sina ekonomiska marginaler mellan 1991 och 2000 enligt detta mått, tycks de små barnen ha fått en mer utsatt ekonomisk situation. Förändringarna är dock så små, att den rimligaste slutsatsen är att dessa gruppers kontantmarginal är ungefär oförändrad.

Vad vi visar i Figur 3:1 är andelarna som säger sig inte ha kontantmarginal alls. Det är ganska många som uppger att de visserligen skulle kunna skaffa den summa som efterfrågas, men att de skulle behöva låna i bank eller av släktingar (utanför familjen) för detta ändamål. Dessa individer kanske visserligen är trygga i förvisningen att de har en viss ekonomisk möjlighet om det tränger, men de saknar samtidigt egna ekonomiska medel. Även om de kan klara en oväntad utgift – säg ett behov av en ny tvättmaskin – kan de troligen göra det enbart på bekostnad av skuldsättning. Om vi räknar in även denna grupp till dem som inte har någon kontantmarginal, kommer vi upp i betydligt högre andelar med svag ekonomisk buffert – totalt sett omkring 35 procent av alla barn och ungdomar. Att mer än vart tredje barn under 16 år lever i hushåll där det inte finns ekonomiska tillgångar för att klara en plötslig utgift om motsvarande 12 000 kronor i dagens penningvärde talar för att marginalerna är små för många barn. Intressant nog visar sig förändringarna över tid vara mindre i Figur 3:2. En förändring över tid av vikt för tjänstemän och företagare torde vara, att lånemöjligheterna har förbättrats.

Figur 3.2. Andel barn (0–16 år) i hushåll som ej har kontantmarginal eller som måste låna, 1968–2000

3.4.3 Materiella tillgångar i barnfamiljer 1968–2000

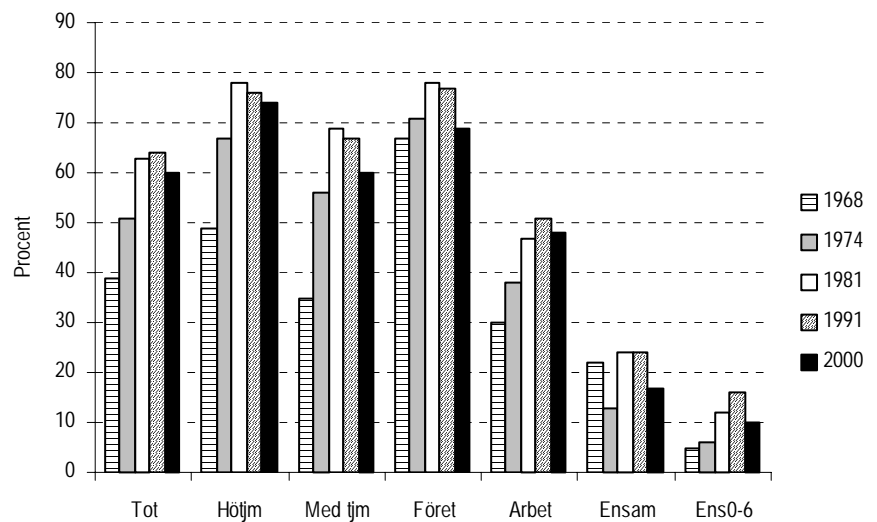
En kompletterande bild av barnhushållens ekonomi framträder i Figur 3:3 nedan, där vi istället för ekonomiska problem fokuserar materiella tillgångar. Sådana har stora värden i sig, som konsumtion, men fungerar också som en ekonomisk buffert. Dessa resurser kan omvandlas till pengar och därmed användas till annan konsumtion eller investering. Det finns således en betydande flexibilitet hos dem. Vi har valt att studera några väl definierade och viktiga tillgångar; Figur 3:3a–c visar utvecklingen från 1968 till år 2000 av andelen barn, 0–16 år, vars familj äger hus, sommarstuga, respektive bil.

Husägandet ökar ganska kraftigt mellan 1968 och 1974, ökar ytterligare fram till 1991, för att sedan avta fram till år 2000. Ungefär 60 procent av alla barn upp till 16 års ålder bor i villa eller radhus som deras föräldrar äger. Motsvarande andel för barn till ensamstående föräldrar är betydligt lägre, ungefär 18 procent, och speciellt låg (10 procent) för små barn till ensamstående föräldrar.

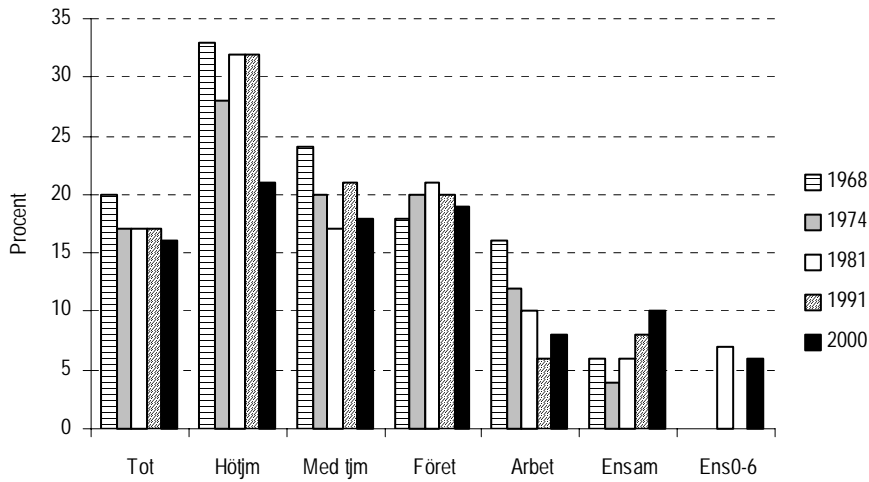
Andelen barn som bodde i familjer som ägde sommarstuga var faktiskt större år 1968 än senare år, men i övrigt är det små förändringar totalt sett. Däremot finner vi en påtaglig utjämning av denna ekonomiska resurs under 1990-talet genom att barn till högre tjänstemän i allt lägre grad har sommarstuga – samtidigt bryts en stadigt nedåtgående trend bland arbetarbarn. Tvärt emot utvecklingen av hushållsekonomin i stort för barn till ensamstående föräldrar, är det allt fler som äger sommarstuga i denna kategori.

Att barnfamiljer har stort behov av bil slår igenom tydligt i Figur 3:3; uppemot 90 procent av alla 0–16-åringar lever i en familj som har bil. Även här finner vi en utjämning, såväl mellan samhällsklasser som mellan familjetyper – trots det släpar barn till ensamstående fortfarande efter.

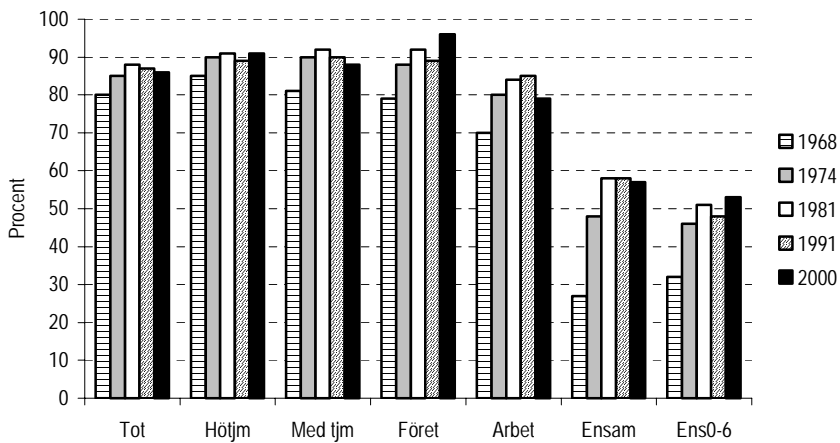
Figur 3:3a. Andel barn, 0–16 år, i hushåll som äger villa/radhus 1968–2000

Figur 3:3b. Andel barn, 0–16 år, som bor i hushåll som äger sommarstuga, 1968–2000

Figur 3:3c. Andel barn, 0–16 år, som bor i hushåll som äger bil, 1968–2000

Man kan se spår av den allmänna ekonomiska nedgången i siffror över barnhushållens ekonomiska tillgångar år 1991 och 2000. Mer slående är kanske ändå att det inte alls är någon entydigt negativ utveckling, i vissa fall är det t.o.m. en utjämning mellan olika kategorier. En anledning till detta är, att den ekonomiska situationen i landet förbättrats påtagligt sedan mitten av 1990-talet, och att våra siffror inte fångar den djupaste vågdalen i medborgarnas ekonomiska standard. En annan anledning till den relativt ljusa bilden är kanske att en ökad ekonomisk utsatthet under 1990-talet inte får fullt genomslag förrän efter ganska lång tid, möjligen för att hushållen har någon form av skydd mot tillfälliga nedgångar i ekonomin (t.ex. överföringar från barnens far- och morföräldrar). Eftersom den ekonomiska utvecklingen i Sverige vänt till det bättre kan en sådan eventuell "överbryggnings" betyda, att utsatta grupper kommer att klara sig relativt bra, även om de ekonomiska bekymren kan vara stora ändå.

3.5 Ekonomiska problem och ekonomiska tillgångar år 2000

Vi återvänder nu till vår åldersgrupp i Barn-LNU, 10–18-åringar, och studerar fördelningen av ekonomiska resurser i termer av ekonomiska problem och materiella tillgångar på hushållsnivå år 2000. Tabell 3:1 visar de två måtten på kontantmarginal (har ej, respektive måste låna för oförutsedda utgifter), liksom måttet på svårigheter under de senaste tolv månaderna att klara löpande utgifter. Att barn till ensamföräldrar och barn till arbetare är mer utsatta ekonomiskt har vi redan sett, men i Tabell 3:1 kan vi också se att barn, vars föräldrar föddes i ett annat land än Sverige, i mycket högre grad än andra är utsatta för ekonomiska problem. En multivariat analys av kontantmarginal (högra kolumnen) visar att det är just ensamföräldrar, arbetare (och i viss mån också barn till tjänstemän på lägre och mellannivå) samt barn till utrikesfödda föräldrar som har problem med oförutsedda utgifter.⁷ Denna analys klargör att effekterna kvarstår sedan vi kontrollerat för de andra variablerna i modellen. I praktiken betyder det att de skillnader som visas i tabellen inte beror på att sammansättningen av de jämförda kategorierna är olika med avseende på någon annan variabel som ingår i

⁷ Här, liksom senare, görs multivariata analyser på utvalda beroende variabler. Vi har valt antingen dem som vi funnit mest väsentliga eller dem som skilt sig mest mellan olika grupper.

modellen. Exempelvis är oddset för barn till ensamföräldrar att sakna kontantmarginal dubbelt så högt som för barn i intakta familjer (som är referenskategori), men denna skillnad kan inte förklaras av det faktum att ensamföräldrar oftare är arbetare eller i högre grad invandrare.

Tabell 3:1. Barnhushållens ekonomiska resurser. Andelen barn 10–18 år som bor i hushåll med ekonomiska problem, i form av avsaknad av kontantmarginal respektive svårigheter med löpande utgifter. Viktade, avrundade procent. I den multivariata analysen visas oddskvoter från en logistisk regression. (N= 1 304)

		Ekonomiska problem			Multivariat analys (LOGREG)
		<i>Ej kontantmarginal</i>	<i>Måste låna om ek probl</i>	<i>Svårt med löpande utg.</i>	<i>Ej kontantmarginal</i>
Alla	(I LOGREG intercept)	18	17	24	0,24
Ålder	10–12 (ref.)	15	17	21	1
	13–15	20	17	27	1,23
	16–18	21	17	25	1,32
Kön	Pojkar (ref.)	18	16	24	1
	Flickor	18	18	25	0,91
Familjetyp	Båda föräldrarna (ref.)	14	16	18	1
	En förälder	36***	17	47***	2,13***
	Ombildad familj	14	22	27	0,94
Samhällsklass	Högre tjänsteman (ref.)	5	13	15	1
	Tjänsteman, medel/lägre	14***	15	22	2,99**
	Företagare	8	14	18	1,90
	Arbetare	34***	24**	36***	7,59***
Föräldrars födelseland	Sverige (ref.)	12	16	22	1
	Annat land	50***	26**	37***	4,53***

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

I Tabell 3:2 studeras barnhushållens ekonomiska tillgångar. Vi kan precis som i Figur 3:3 se hur utsatta barn till ensamstående och arbetarbarn är, men här tillkommer (liksom i Tabell 3:1) barn till utrikesfödda föräldrar som en problemgrupp. Dessa har avsevärt mindre ekonomiska resurser än barn till svenskfödda föräldrar.

Vi har till de tidigare studerade resurserna hus, sommarstuga och bil lagt dator. Värdet på en sådan är kanske inte särskilt stort, men

det kan vara en viktig indikator på vad svaga ekonomiska resurser kan betyda för marginalkonsumtion – och i detta fall av en produkt som skulle kunna vara speciellt viktig för barn och ungdomar i dagens samhälle. Det fascinerande här är den höga andelen som har en dator totalt sett och den relativt lilla variation som finns runt denna höga andel. Även om det inte är särskilt mycket, är det ändå samma grupper som tidigare som halkar efter.

Tabell 3:2. Barnhushållens ekonomiska tillgångar år 2000. Andelen barn 10–18 år, vars familj äger villa/radhus, sommarstuga, bil respektive dator. Viktade, avrundade procent. (N= 1 294–1 304)

		Äger villa/radhus	Äger sommarstuga	Äger bil	Har dator i bostaden
Alla		66	19	87	92
Ålder	10–12 (ref.)	68	17	90	90
	13–15	63**	20	83	94
	16–18	65	22	88	92
Kön	Pojkar (ref.)	66	19	86	92
	Flickor	65	20	87	92
Familjetyp	Båda föräldrarna (ref.)	76	22	93	94
	En förälder	26***	10***	55***	86***
	Ombildad familj	60**	18	95	87*
Samhällsklass	Högre tjänsteman (ref.)	80	27	93	97
	Tjänsteman, medel/lägre	66***	24	88*	95
	Företagare	80	21	96	97
	Arbetare	50***	9***	80***	85***
Föräldrars födelseland	Sverige (ref.)	74	22	91	95
	Annat land	17***	4***	60***	73***

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategorin:

*** = skillnaden signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

3.6 Barn och ungdomars egen ekonomi

Trots att barnarbete avskaffades för länge sedan, och trots att man enligt svensk lag måste vara 18 år för att bestämma över sina egna pengar, arbetar barn och ungdomar ofta och i stort sett alla har en egen ekonomi i någon form. Den vanligaste inkomstkällan är olika omfördelningar inom hushållet, i form av vecko-/månadspeng eller barn-/studiebidrag. Men ofta är inte ekonomin begränsad till för-

äldrarnas eller till barnrelaterade bidrag, utan tonåringar jobbar i ganska hög grad. År 1999 hade ungefär 60 procent av alla 16–17-åringar, och cirka 16 procent av 13–15-åringarna egna arbetsinkomster (BO och SCB 2001:59). Dessutom idkar barn och ungdomar byteshandel och inte så få ungdomar skaffar sig pengar eller saker på illegal väg (Ring 2000, Figur 2).

Att reda ut ungdomars ekonomi är komplicerat eftersom det finns ett antal olika sätt för dem att få pengar av sina föräldrar i kombination med att det är olika vad de behöver betala för (Näsman och von Gerber, kommande). Vissa får pengar mot att de utför hushållstjänster, andra får hela barn-/studiebidraget, men måste själva köpa sina kläder, o.s.v. Vi har inte kunnat lösa denna fråga, men har försökt täcka in olika inkomstkällor genom att fråga om fickpengar, barn-/studiebidrag och lönearbete i separata frågor.

Ett sätt att mäta huruvida de unga har ekonomiska problem är att fråga om deras ekonomiska buffert, ungefär på samma sätt som vi frågar om deras föräldrar har kontantmarginal. I Barn-LNU har vi ställt frågan: "Om du plötsligt skulle behöva 100 kronor till i morgon, t.ex. för att gå på bio, skulle du kunna skaffa det då?" De som svarat "nej" eller "vet inte" har klassificerats som att de inte har någon ekonomisk buffert (vi undviker att kalla det för "kontantmarginal" eftersom vi då lätt blandar ihop den med föräldrarnas).⁸ Man kan notera att frågan sannolikt både fångar tillgång till kontanta medel och förfoganderätten över dem; många barn kan ha pengar, men deras föräldrar bestämmer över användandet. Dessutom ingår naturligtvis en länedimension i måttet. Det är därför vi valt att fråga om något "onödigt" men för många barn viktigt, som att gå på bio. Om vi istället frågat om möjligheten att få 100 kronor för en skolresa hade ja-svaren säkert varit högre, men validiteten på måttet enligt vår mening lägre.

Tabell 3:3 visar 10–18-åringarnas ekonomi och sommararbete. I kolumnen längst till vänster framgår andelarna som inte har någon ekonomisk buffert i olika kategorier. Drygt en tredjedel av vårt urval säger sig inte kunna få fram 100 kronor med kort varsel. Det är en stor åldersvariation, vilken visar att ungdomar med ökande ålder får allt större kontroll över summor av den storlek som det handlar om här. Barn till arbetare har i mindre utsträckning en eko-

⁸ Speciellt bland de yngre är "vet ej" ett mycket vanligt svar. Det är dock rimligt att klassificera dessa barn som utan ekonomisk buffert eftersom de uppenbarligen antingen saknar medel och/eller inte förfogar över dem utan föräldrarnas medgivande över vad de skall användas till.

nomisk buffert, vilket också gäller barn i ombildade familjer. I kolumnen längst till höger visas en multivariat analys (i form av logistisk regression) över att inte ha ekonomisk buffert. Den analysen verifierar att de gruppskillnader vi finner också står sig när vi kontrollerar för samtliga andra variabler.

Vi har vidare frågat om barnen får "veckopeng hemma" respektive "månadspeng hemma", och om så är fallet, hur mycket. Barnets uppgifter om dessa två separata alternativ har räknats samman (inte många har angivit båda). Ett svarsalternativ är att *inte* få pengar i form av månads- eller veckopeng. Andelen barn som angett detta svarsalternativ redovisas i den andra kolumnen i Tabell 3:3. En stor majoritet av de yngsta får vecko- eller månadspeng, medan de äldre barnen istället får disponera sitt barn- eller studiebidrag (visas i nästa tabell). Barn från arbetarhem har i mindre utsträckning fickpengar, dvs. mönstret är ganska likt det som gällde för ekonomisk buffert. Detta innebär dock inte, som man skulle kunna tro, att det finns ett positivt samband mellan dessa variabler. I själva verket är de i stort sett orelaterade, dvs. det är lika många bland dem som har och inte har fickpengar som saknar ekonomisk buffert (detta gäller inom varje åldersgrupp). Medan informationen om vilka som har och inte har fickpengar är intressant därför att den säger något om hur "ordnad" barnens ekonomi är, ger den oss inga ledtrådar till hur god denna ekonomi är. Detta beror troligen på att de som inte får månadspeng både består av barn som får pengar när de vill ha och sådana som varken har egna medel eller får pengar när de vill, kanske för att deras föräldrar har små ekonomiska resurser.

Tabell 3.3. Ekonomi och sommararbete bland 10–18-åringar. Viktade, avrundade procent. I den multivariata analysen visas oddskvoter från en logistisk regression. (N= 1 284)

	Har ej ekonomisk buffert <i>Andel</i>	Får ej vecko-/mån.peng <i>Andel</i>	Månadspeng i kronor <i>Medelvärde för dem som har</i>	Arbetade i somras <i>Andel</i>	Multivariat analys (LOGREG) <i>Ej ekon. buffert</i>
Alla (i LOGREG intercept)	35	35	267	22	0,89
<i>Ålder</i>					
10–12 (ref.)	54	20	137	4	1,00
13–15	32***	28**	301***	12***	0,37***
16–18	13***	62***	563***	60***	0,12***
<i>Kön</i>					
Pojkar (ref.)	36	33	261	22	1,00
Flickor	33	36	274	23	0,85
<i>Familjetyp</i>					
Båda föräldrarna (ref.)	33	37	246	22	1,00
En förälder	36	34	327**	23	1,36
Ombildad familj	46**	21**	298	21	1,78**
<i>Samhällsklass</i>					
Högre tjänstemän (ref.)	30	28	245	20	1,00
Tjänstemän, medel/lägre	36	34	273	24	1,47
Företagare	27	38	248	26	0,82
Arbetare	41**	39**	278	21	1,64**
<i>Föräldrars födelseland</i>					
Sverige	34	34	263	22	1,00
Annat land	38	41	292	21	1,18

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = skillnaden signifikant på 1%-nivån; ** = 5%-nivån; * = 10%-nivån.

Den genomsnittliga månadspengen, som visas i mittenkolumnen, är beräknad på grundval av dem som har antingen vecko- eller månadspeng. Månadspengen ökar kraftigt med ålder och är högre i enföräldershushåll, men i övrigt finns det inga nämnvärda skillnader mellan olika grupper.

Andelen 10–18-åringar som på frågan "Vilket eller vilka av följande saker gjorde du i somras?" kryssat för svarsalternativet "Sommarjobbade" framgår av den fjärde kolumnen i Tabell 3.3. Nästan inga 10–12-åringar sommarjobbar, men hela 60 procent av 16–18-åringarna – i övrigt finns inga skillnader mellan grupperna.

3.6.1 Högstadie- och gymnasieelevernas ekonomi

Högstadie- och gymnasieungdomarna fick ytterligare två frågor om ekonomi och arbete, nämligen hur ofta de arbetat för att tjäna pengar under det senaste året samt om de själva får ta hand om barnbidraget eller studiebidraget. På frågan om arbete har vi klassificerat dem som anger "minst en gång i veckan" eller "minst en gång i månaden" som att de lönearbetar regelbundet.⁹ Cirka tolv procent av alla 13–18-åriga högstadie- och gymnasieelever har inte någon månadspeng och svarar dessutom att de inte får ta hand om barn- eller studiebidraget.¹⁰ Om dessa dessutom säger att de inte arbetar regelbundet, klassificerar vi dem som att de inte har regelbunden inkomst – de utgör var tionde i åldersgruppen.

I Tabell 3:4 visas andelen barn i olika grupper som lönearbetar regelbundet och som har regelbunden inkomst (antingen genom fickpengar eller lönearbete). Var femte 13–18-åring i vårt urval lönearbetar regelbundet. Det är fler gymnasister, färre barn från arbetarhem och betydligt färre barn till utrikesfödda föräldrar som gör det. De senare resultaten skulle kunna tala för att föräldrarnas kontakter och egna yrkespositioner kan vara viktiga för att barnen skall kunna få ett jobb. Hela 90 procent har någon regelbunden inkomst, med samma mönster som för regelbundet arbete när det gäller skillnader mellan kategorier.

⁹ Vi kallar detta för "lönearbete" därför att vi uttryckligen i frågan bad ungdomarna att inte räkna med pengar de får för att de hjälper till hemma.

¹⁰ I fortsättningen kommer vi för enkelhets skull att benämna gruppen med deras åldersintervall (13-18-åringar). Notera dock att bland 13-åringarna är det ungefär hälften som inte finns med i denna grupp, därför att de ännu inte börjat årskurs 7 vid intervjun.

Tabell 3:4. Ekonomi och lönearbete bland tonåringar på högstadiet och gymnasiet (13–18 år). Viktade, avrundade procent. I den multivariata analysen visas OLS-regressionskoefficienter. (N= 682)

		Lönearbetar regelbundet	Regel- bunden inkomst	Ekonomiskt utrymme ¹	Multivariat analys (OLS) ²
		<i>Andel</i>	<i>Andel</i>	<i>Kronor per månad</i>	<i>Ekonomiskt utrymme</i>
Alla	(i OLS intercept)	20	90	880	1
<i>Ålder</i>	13–15 (ref.)	14	87	645	0
	16–18	26***	93**	1 113***	455***
<i>Kön</i>	Pojkar (ref.)	19	90	842	0
	Flickor	22	90	918	49
<i>Familjetyp</i>	Båda föräldrarna (ref.)	19	90	863	0
	En förälder	22	90	867	21
	Ombildad familj	28	93	1 085*	203*
<i>Samhällsklass</i>	Högre tjänsteman (ref.)	16	92	816	0
	Tjänsteman, medel/lägre	24	93	970	86
	Företagare	24	90	885	51
	Arbetare	18	85***	818	12
<i>Föräldrars födelseland</i>	Sverige (ref.)	22	92	930	0
	Annat land	9**	78***	609***	-347***

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = skillnaden signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

1. Ekonomiskt utrymme = fickpengar + barn-/studiebidrag + skattad inkomst av lönearbete.

2. Justerat R² för den linjära regressionen är 15 procent.

Det hade varit önskvärt att kunna ha ett sammanfattande mått på hur mycket pengar ungdomar har att röra sig med. Som nämnts är det dock utomordentligt komplicerat att konstruera ett sådant eftersom ekonomin i en familj kan fungera på så många olika sätt. Vår undersökning är för oprecis, t.ex. när det gäller hur mycket pengar ungdomar tjänar, och det är närmast hopplöst att reda ut vad pengarna skall räcka till eller om de är knutna till krav på hushållsarbete e.d. För att få en grov indikator på ungdomars ekonomiska utrymme har vi ändå gjort en skattning i monetära termer. Den utgår från fickpengarna, som ju är specificerade i kronor. Till detta har vi lagt barn- och studiebidrag som en schablon: De som svarar "ja" på om de får ta hand om barn- eller studiebidraget har fått 850 kronor adderat till summan för fickpengar. De som svarat

”ja, ibland” har, ganska godtyckligt, fått summan 400 adderad.¹¹ Vidare har vi adderat uppskattade arbetsinkomster. För dem som arbetar regelbundet minst en gång i veckan har vi lagt till 1 200 kronor i månaden (med antagandet att det är ett jobbtillfälle i veckan där den intjänade summan är 300 kronor). För dem som jobbar minst en gång i månaden har vi följaktligen adderat 300 kronor och slutligen, för dem som uppger att de jobbar ”någon enstaka gång” har vi lagt till 100 kronor i månaden. Det mått på ekonomiskt utrymme som vi sålunda får är förstas en ganska svag indikator på individnivå. Anledningen till att vi ändå vill använda det är att det ändå är mycket troligt att det fungerar som en indikator på skillnader mellan grupper.

Vår skattning är att det ekonomiska utrymmet för 13–18-åringar är knappt 900 kronor i månaden, för 13–15-åringarna 645 och för 16–18-åringarna 1 113 kronor.¹² Det finns i övrigt bara en nämnvärd skillnad, nämligen den att barn till utrikesfödda föräldrar har cirka 300 kronor mindre ekonomiskt utrymme än andra barn.¹³ Den multivariata analysen styrker denna övergripande slutsats.

3.6.2 Materiella tillgångar bland 10–18-åringarna

Pengar är en ekonomisk resurs som bl.a. har sin styrka i att de kan användas på många olika sätt. Men pengars värde är samtidigt indirekt, det är själva konsumtionen som är det centrala i många fall. För vuxna såväl som för ungdomar är det ”varaktiga konsumtionsprodukter” som är de mest penningslukande och som därmed utgör den största ekonomiska resursen (för att de kan säljas, eller bytas) och den bästa indikatorn på allmän ekonomisk standard (för att de är dyra). För vuxna är det bostad, sommarstuga och bil som är några av de viktiga tillgångarna, men för ungdomar är det snarare olika elektroniska apparater: CD-spelare, TV och mobiltelefon t.ex. Att studera innehav av sådana konsumtionsprodukter, här kallade materiella tillgångar, är ett sätt att komplettera analyserna ovan av andra aspekter av barns och ungdomars ekonomiska resurser.

¹¹ För att testa känsligheten av detta antagande gjorde vi ett alternativt mått som bara lade till 200 kronor för dem som svarade ”ja, ibland”. Detta hade dock ingen inverkan på resultaten vad gäller skillnaden mellan olika grupper.

¹² Att åldersskillnaden slår igenom så tydligt talar för att måttet på ekonomiskt utrymme fångar någonting väsentligt om ungdomars ekonomi.

¹³ Ungefär 50 kronor av detta tycks bero på att barn med utrikes födda föräldrar i genomsnitt har fler syskon (analysen visas inte).

Det finns dock en annan och kanske lika viktig aspekt av "prylar". De säger något om vem man är och till vilken grupp man hör – och vill tillhöra (jfr Douglas och Isherwood 1978/82). Hundra år efter Thorstein Veblens berömda analys av iögonfallande konsumtion som ett sätt att vinna social status har vi idag ingen anledning att tro att materiella ting inte också har funktionen att upprätta individers självaktning (Veblen 1899/1926). Kanske är detta särskilt viktigt för unga, som inte har yrkesrollen som en viktig statuskälla. Denna syn på konsumtion är också en grundbult i moderna teorier om relativ fattigdom (se t.ex. Sen 1983). Förutom för att ha råd till föda och skydd är en god ekonomi central, därför att den tillåter ett liv utan skam, dvs. en social tillvaro där man kan umgås med likar på ett likvärdigt sätt. Ungdomar som saknar de "normala" ungdomsprylarna löper risk att inte bli accepterade i gruppen. Därmed kommer frågan om materiella tillgångar att vara viktig att studera i ett fattigdomsperspektiv. I nästa avsnitt kommer vi att specialanalysera huruvida en svag föräldra- och hushållsekonomi har som konsekvens att barnen inte kan upprätthålla en "normal" ekonomisk standard, så gott vi kan mäta den.

Ett problem med materiella tillgångar är att det finns en närmast oändlig rymd av ting som skulle kunna utgöra rimliga indikatorer, och vi har bara kunnat fråga om ett urval. Vi har försökt fånga väsentliga saker, men vi har inte någon god precision när det gäller att uttala oss generellt i frågan om vissa ungdomar saknar ekonomiska resurser i form av materiella tillgångar. De saker vi frågat om är TV, video, TV-spel, CD-spelare, mobiltelefon samt dator. Dessutom har vi frågat om husdjur. Vi har i frågan speciellt tryckt på att det skall vara *egna* saker, alltså inte hushållets. Idealt sett skulle urvalet av indikatorer vara större; t.ex. ingår inte moped, cykel, dyra kläder eller idrottsutrustning. Dessutom vet vi inte värdet på varje sak (och det är ju skillnad på att ha en ridhäst och en katt t.ex.). Ändå tror vi att vi fångar något väsentligt med våra indikatorer, låt vara inte perfekt.

I Tabell 3:5 visas andelen barn och ungdomar i olika grupper som har olika saker. Några generella mönster framträder. Många 10–18-åringar har materiella tillgångar – vi lever i ett rikt land och i en tid då avancerade elektroniska produkter kan köpas ganska billigt. Värt att notera är t.ex. att hälften av alla tillfrågade har egen TV och 43 procent har mobiltelefon. Äldre ungdomar har fler prylar än yngre. Pojkar har fler saker än flickor, där husdjur är det stora undantaget. I övrigt är det mest uppseendeväckande resultatet att

det är så små skillnader mellan samhällsklasser och familjetyper: om något, är det barn till företagare och arbetarbarn som har fler saker, de senare framför allt TV, video och mobiltelefon. Detta kan delvis vara en kulturell fråga (jfr Bourdieu 1984), vilket får stöd i det faktum att barn till föräldrar med universitetsexamen, liksom till dem som bara har lägsta obligatorisk utbildning, har minst antal materiella tillgångar (resultaten visas inte). När det gäller barn med utrikesfödda föräldrar framkommer egentligen bara två egenheter, att de i mycket liten utsträckning har husdjur – vilket knappast kan tolkas i ekonomiska termer – och att de relativt sällan har CD-spelare (vilket är svårtolkat).

Tabell 3:5. Materiella tillgångar bland 10–18-åringar. Viktade, avrundade procent. (N= 1 304). (Tabellen fortsätter på nästa sida)

	Andel som har...				
	Husdjur	TV	Video	TV-spel	CD
Alla	43	52	22	36	84
<i>Ålder</i>					
10–12 (ref.)	48	37	13	38	78
13–15	40*	56***	24***	36	87***
16–18	40*	69***	32***	33	88***
<i>Kön</i>					
Pojkar (ref.)	33	57	26	53	80
Flickor	52***	47***	18***	18***	88***
<i>Familjetyp</i>					
Båda föräldrarna (ref.)	43	50	21	35	85
En förälder	37	53	24	34	78*
Ombildad familj	51	64*	29	40	89
<i>Samhällsklass</i>					
Högre tjänstemän (ref.)	43	44	18	31	87
Tjänstemän, medel/lägre	46	49	20	36	86
Företagare	47	54*	22	38	85
Arbetare	39	61***	27**	39	81
<i>Föräldrars födelseland</i>					
Sverige (ref.)	48	52	22	35	88
Annat land	14***	53	22	38	58***

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = skillnaden signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

Tabell 3:5. (forts.) Materiella tillgångar bland 10–18-åringar. Viktade, avrundade procent. I den multivariata analysen visas OLS-regressionskoefficienter. (N= 1 294–1 304)

	Andel som har...				Antal tillgångar	Multivariat analys (OLS)
	<i>Mobil</i>	<i>Dator</i>	<i>0-1 saker</i>	<i>5-7 saker</i>	<i>Medelvärde</i>	<i>Antal saker</i>
Alla (i OLS intercept)	43	26	19	20	3,0	3,43
<i>Ålder</i>						
10–12 (ref.)	15	20	33	13	2,5	0
13–15	50***	29**	13***	22***	3,2***	0,77***
16–18	72***	31***	7***	29***	3,6***	1,20***
<i>Kön</i>						
Pojkar (ref.)	41	33	18	25	3,2	0
Flickor	45	19***	20	16***	2,9***	-0,38***
<i>Familjetyp</i>						
Båda föräldrarna (ref.)	41	25	20	20	3,0	0
En förälder	50*	30	16	20	3,1	-0,07
Ombildad familj	40	27	17	23	3,4*	0,33
<i>Samhällsklass</i>						
Högre tjänstemän (ref.)	35	26	22	17	2,8	0
Tjänstemän, medel/lägre	42	24	20	20	3,0	0,13
Företagare	50**	32	14	22	3,3**	0,46**
Arbetare	46**	25	17	24*	3,2**	0,41**
<i>Föräldrars födelseland</i>						
Sverige (ref.)	42	25	17	22	3,1	0
Annat land	47	31	28**	14*	2,6***	-0,57***

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = skillnaden signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

Justerat R² för den linjära regressionen är 15 procent.

När vi konstruerar två ”extremgrupper”, en som har högst en av de uppräknade ekonomiska tillgångarna och en som har mellan fem och sju, styrks våra slutsatser. Det tycks inte vara någon variation alls i att ha få saker, förutom ålders- och könsmässig – pojkar har oftare många saker. Dessa resultat måste dock tolkas försiktigt, eftersom det finns ett antal saker vi inte frågat om (flickor lägger t.ex. sannolikt mer pengar på kläder än pojkar gör). Den multivariata regressionsanalysen verifierar att skillnader i antal saker framför allt är en fråga om ålder och kön. Barn till företagare och

arbetare har något fler saker och barn till utrikesfödda färre – men i det senare fallet vet vi alltså att skillnaden mest genereras av att de sällan har husdjur.

3.6.3 Samgång mellan olika aspekter av barns och ungdomars ekonomiska resurser

De mått på ekonomiska resurser som vi har använt oss av ovan behöver inte nödvändigtvis tillhöra en gemensam dimension. Det är t.ex. fullt möjligt att man kan ha en ekonomisk buffert på bekostnad av sin konsumtion. Dessutom är inget av våra mått "rena" indikatorer på ekonomiska resurser; exempelvis fångar "ekonomisk buffert" också föräldrarnas bevakning av vad pengarna går till och "materiella resurser" mäter också preferenser när det gäller konsumtion. Vi skulle ändå anta att det finns ett positivt samband mellan de olika måtten, fr.a. att ett stort ekonomiskt utrymme ger en ekonomisk buffert och medför ett relativt stort antal materiella tillgångar. Tabell 3:6 prövar detta antagande. Vi redovisar resultaten uppdelade på åldersgrupperna 13–15 respektive 16–18 år eftersom de ekonomiska resurserna är så åldersberoende.

Tabell 3:6. Samband mellan ungdomars ekonomi i olika avseenden. Genomsnittligt skattat ekonomiskt utrymme bland barn med och utan ekonomisk buffert och med olika antal materiella tillgångar, samt genomsnittligt antal sådana tillgångar efter ekonomisk buffert (N= 682)

		Ekonomiskt utrymme Kronor per månad		Materiella tillgångar Antal saker	
		13-15 år	16-18 år	13-15 år	16-18 år
Ekonomisk buffert	Kan få/har 100 kronor	684	1 142	3,4	3,7
	Kan inte	547	902*	3,1	3,4
Materiella tillgångar	Har få saker	508	946	-	-
	"Normalt" antal saker	622	1 098	-	-
	Många saker	780	1 187	-	-

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = skillnaden signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

I stort sett finns det ett positivt samband mellan de tre mått vi använder här, nämligen ekonomisk buffert, ekonomiskt utrymme och materiella tillgångar. Det är dock nästan inga skillnader i tabellen som är statistiskt signifikanta, vilket dels beror på att urvalet är ganska litet, dels troligen på att måtten är något oprecisa. Systematiken i resultaten tyder ändå på att ett stort ekonomiskt utrymme gör det möjligt att klara oförutsedda utgifter och leder till möjligheter att upprätthålla en högre konsumtionsnivå.

3.7 Hushållets ekonomi och barnens ekonomiska resurser

Resultaten från Tabell 3:3–3:5 talar för att barnens egna materiella tillgångar inte är särskilt beroende av ursprungsfamilj. Barn och ungdomar i kategorier som tidigare visats ha de sämsta ekonomiska resurserna – arbetarhushåll, ensamstående föräldrar och barn med utrikesfödda föräldrar – har i stort sett samma ekonomiska resurser (där det viktigaste undantaget är att de senare har mindre ekonomiskt utrymme). Men hur stark är då den direkta relationen mellan hushållets ekonomiska situation och barnens ekonomi? För att studera detta har vi valt ett antal centrala indikatorer från Tabellerna 3:1–3:5 och genomfört de analyser som redovisas i Tabell 3:7.

Tabell 3:7. Samband mellan föräldrarnas (hushållets) ekonomiska resurser och barns och ungdomars ekonomiska resurser. Viktade, avrundade procent, kronor/månad och genomsnittligt antal. (N= 1 294 för 10–18 år, N= 682 för 13–18 år)

Hushållets ekonomiska resurser		Barnens ekonomiska resurser			Antal materiella tillgångar 10–18 år
		Ej ekonomisk buffert 10–18 år	Inget ekonomiskt utrymme ¹ 13–18 år	Ekonomiskt utrymme i kronor/månad 13–18 år	
Kontantmarginal	Nej, har inte	45***	21***	905*	2,7**
	Måste låna	36	16	938	3,2
	Ja, har (ref.)	32	9	746	3,1
Problem med löpande utgifter	Ja	42***	20**	824	2,9
	Nej (ref.)	32	10	900	3,1
Äger Hus	Ja (ref.)	31	10	930	3,1
	Nej	42***	16*	788**	2,9
Många ekonomiska problem ²	Ja	55***	23**	568***	2,5***
	Nej (ref.)	33	11	906	3,1
Förälder arbetslös	Ja	48**	23*	734	2,7*
	Nej (ref.)	34	11	895	3,1

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = skillnaden signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

1. Dvs. får varken fickpengar eller barn-/studiebidrag.

2. Har inte kontantmarginal, äger ej hus, samt har haft problem med löpande utgifter.

Det står klart att det finns ett samband mellan hushållets ekonomiska resurser, mätt via frågor till föräldrarna, och barnens ekonomi som den rapporteras av barnen själva. Exempelvis saknar 45 procent av barnen ekonomisk buffert när föräldrarna saknar kontantmarginal – motsvarande andel när föräldrarna har detta är 32 procent. Barn till föräldrar som är ekonomiskt utsatta får mer sällan fickpengar eller barn-/studiebidrag, de har ett mindre ekonomiskt utrymme och de har i genomsnitt färre materiella tillgångar. Vi har konstruerat en speciellt utsatt kategori med små ekonomiska resurser på hushållsnivå, bestående av dem som varken har kontantmarginal eller hus och dessutom haft problem med löpande utgifter. Barn i dessa hushåll har verkligen en ännu sämre ekonomisk situation än de barn som är utsatta för endera av dessa förhållanden – t.ex. saknar hela 55 procent av 10–18-åringarna ekonomisk buffert och deras månadsvisa ekonomiska utrymme är ungefär 350 kronor lägre än för andra barn. Denna grupp, som

alltså är extremt utsatt på hushållsnivå, omfattar sju procent av barnen mellan 10 och 18 år gamla.¹⁴

Som tillägg till de rena ekonomiska hushållsmåtten har vi lagt föräldrars arbetslöshet. Om en av föräldrarna är arbetslös, har det ganska säkert ekonomiska konsekvenser för hushållet och det är av vikt att studera huruvida föräldrars arbetslöshet påverkar barnens ekonomi. Tabell 3:7 visar att barn till arbetslösa verkligen har svagare ekonomiska resurser – även om alla estimer inte är statistiskt signifikanta är mönstret tydligt.

Trots att föräldrarnas ekonomi har återverkningar på barnens egen ekonomiska situation är vår bild av resultaten i detta kapitel, att detta samband är relativt svagt. Vi finner det knappast alls när det gäller större grupper i befolkningen. Jämfört med hur eländig den ekonomiska situationen kan te sig för ensamföräldrar, invandrare och manuella arbetare, är barnens situation relativt god och inte påtagligt avvikande från kamraternas från mer ekonomiskt privilegierade hushåll (med de mått vi använt). Vi finner främst en överföring av problem mellan generationerna som, när det gäller specifikt utsatta grupper, inte är särskilt stora. Denna ganska ljusa bild är antagligen något för optimistisk, eftersom det är svårt att mäta barns och ungdomars ekonomi. Olika typer av mätfel kommer att leda till att sambandet mellan föräldrarnas och barnens ekonomi underskattas. Ändå tycker vi att det finns fog för att tolka våra resultat som att föräldrar med små ekonomiska resurser strävar efter att hålla sina barn skadeslösa för detta bistra faktum. Sannolikt prioriteras barnen vid ekonomiska trångmål och möjligen griper också släktingar in för att exempelvis hålla barnens tillgång till materiella saker på en nivå med andra barns.

3.8 Sammanfattande diskussion

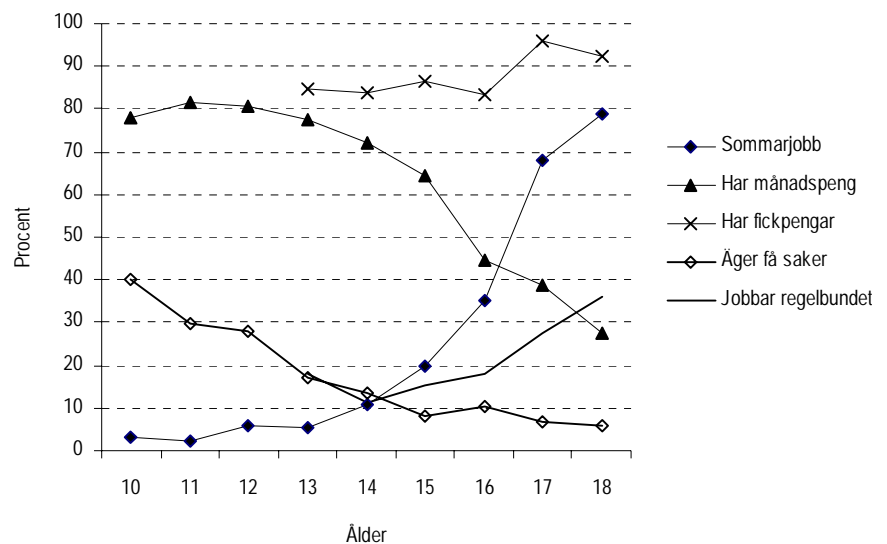
Barnhushållens ekonomiska resurser har på det hela taget förändrats positivt under de senaste fyrtio åren. Det är dock inte fråga om några dramatiska förbättringar, med undantag av bostadsstandarden (som visas i Kapitel 5). Sedan 1981 har inte mycket hänt när det gäller ekonomiska tillgångar (i form av hus, sommarstuga och bil) eller kontantmarginal. Detta innebär också att den allmänna

¹⁴ Gruppen har, inte oväntat, en sociodemografisk profil som överensstämmer med resultaten i tidigare tabeller. Sälunda tillhör 19 procent av barn till ensamstående föräldrar denna grupp, liksom 26 procent av barn till utrikesfödda och 16 procent av arbetarbarnen.

ekonomiska nedgången under 1990-talets första hälft antingen inte slagit igenom fullt ut på barnens levnadsstandard eller på att den ekonomiska återhämtningen från 1997 fram till år 2000, när våra intervjuer gjordes, har gjort att barnfamiljerna kommit upp ur den ekonomiska svacka de befunnit sig i under en tid.

Fokus i detta kapitel har legat på barns och ungdomars egen ekonomi. Vi härledde ett antal centrala indikatorer på ekonomiska resurser, nämligen ekonomisk buffert (att kunna klara en oförutsedd utgift), ekonomiskt utrymme (skattat som månadsinkomst av fickpengar, bidrag och eget lönearbete) och materiella tillgångar (summan av olika saker barn har). Det är svårt att undvika den mest slående bilden som träder fram ur våra analyser, nämligen den att ekonomiska resurser är starkt åldersberoende. En sammanfattande bild över detta visas i Figur 3:4.

Figur 3:4. De ungas ekonomi från 10 till och med 18 års ålder, år 2000

Barn och ungdomar har, som framgår av figuren, en egen ekonomi. Mellan 10 och 13 års ålder har 80 procent månads- eller veckopeng, därefter vidtar barn- och studiebidraget som inkomstkälla. Tillsammans har upp mot 90 procent av tonåringarna ekonomiska medel från dessa källor (som vi kallar fickpengar). Sommarjobb och regel-

bundet arbete, vecko- eller månadsvis, blir vanliga i gymnasieåldern. Det finns få könsskillnader i barns och ungdomars ekonomiska resurser, mer än att pojkar och flickor har olika konsumtionsmönster.

Vid en given ålder är förstas inte alla barns ekonomiska resurser desamma, och det finns en systematisk variation som är mycket tydlig när vi studerar barnhushållens ekonomi. Barn till ensamstående föräldrar, i arbetarhushåll och barn vars föräldrar är födda i ett annat land än Sverige bor i hushåll med betydligt svagare ekonomi än andra. Vartannat barn i den senare kategorin lever i ett hushåll där man inte kan möta en oförutsedd utgift motsvarande 12 000 kronor i dagens penningvärde; detsamma gäller 36 procent av barn till ensamföräldrar och nästan lika många barn i arbetarfamiljer. Nära hälften av barnen till ensamma mammor eller pappor bor i hushåll där man haft problem med löpande utgifter (som mat och hyra) under det senaste året. Ekonomiska tillgångar i form av hus, sommarstuga och bil är också snett fördelade på samma sätt – bara 17 procent av barn som har invandrade föräldrar bor t.ex. i egen villa/radhus medan 74 procent av andra barn gör det.

Eftersom barnens ekonomi inte är oberoende av föräldrarnas, slår dessa gruppskillnader igenom även i måtten på barns och ungdomars egna ekonomiska resurser. Emellertid är detta genomslag mindre än vad man har anledning att befara, givet de stora skillnader som finns på hushållsnivå. I flera dimensioner – när det gäller ekonomisk buffert, fickpengar eller de flesta materiella tillgångar – skiljer varken barn till ensamföräldrar eller till utrikesfödda föräldrar ut sig från andra barn. De senare har dock mindre ofta regelbundet lönearbete och därför mindre ekonomiskt utrymme. Arbetarbarn saknar oftare än barn från andra samhällsklasser ekonomisk buffert och har något mer sällan regelbunden inkomst, men har å andra sidan fler materiella tillgångar (åtminstone av dem vi mäter). Någon generell ekonomisk resursbrist i traditionellt utsatta grupper finner vi alltså inte när vi studerar barnens egna ekonomiska situation. Det direkta sambandet mellan föräldrarnas ekonomi och barnens är i förväntad riktning, men inte särskilt starkt (även om det troligen skulle vara starkare om vi hade bättre mått). Däremot har barn i hushåll med extrem ekonomisk utsatthet påtagligt mycket sämre egen ekonomi än andra barn. I något mindre grad gäller detta även barn med arbetslösa föräldrar, något som kan vara oroande om konjunkturen skulle vända nedåt.

4 Föräldrars tid och arbete

Viveca Östberg

4.1 Inledning

En genomgripande förändring i barns liv under de senaste trettio åren har varit kvinnors ökade förvärvsarbete och den därtill koplade utbyggnaden av barnomsorgen. Det ökade förvärvsarbetet bland kvinnor har inte minst gällt dem med barn i förskoleåldern. I dag lever de flesta barn därför med två förvärvsarbetande föräldrar. I den mån föräldrars förvärvsarbete har betydelse för barn kan denna betydelse alltså antas ha ökat.

I den tidigare internationella forskningen har man ofta utgått ifrån att mödrars förvärvsarbete kan medföra problem för barn. När det gäller fäderna har det istället varit arbetslösheten som förutsatts vara problematisk. Därmed har man sökt efter negativa konsekvenser hos barn av mödrars förvärvsarbete och fäders arbetslöshet. Dessa utgångspunkter har alltmer kommit att ifrågasättas (Menaghan och Parcel 1990; Demo 1992) till förmån för ett synsätt där arbete i sig varken ses som positivt eller negativt men där olika aspekter av förvärvsarbete kan utvärderas ur ett barnperspektiv (Spitze 1988).

Den forskning som finns om barn och föräldrars arbete har visat på en mångfald aspekter som sätter spår i familjelivet. De kanske mest uppenbara aspekterna är arbetets tidsmässiga omfattning och förläggning, tillsammans med dess ekonomiska utdelning. Arbetets inflytande på familjeliv och barn är emellertid komplext, speciellt då både arbetsvillkor, arbetets karaktär och arbetsmiljön kan ha betydelse för hur barns tillvaro gestaltar sig (se t.ex. Nordström och Hammarström 1983; Kihlblom 1991; Björnberg 1992; Näsman, Parcel och Menaghan 1994). Björnberg och Bäck-Wiklund (1987) menar t.ex. att föräldrarnas karriärmöjligheter och arbetsvillkor påverkar den livsform som familjen utvecklar, vilket inkluderar hur samvaron med barnen gestaltar sig. I en studie av föräldrars arbete och barns villkor, där både föräldrar och barn intervjuats, talar

Lundén Jacoby och Näsman (1989) om ett flöde från arbetsfären in i familjelivet som arbetslivets "avfärgning". Både den fysiska arbetsmiljön (t.ex. tunga lyft, buller, obekväma arbetsställningar) och den psykosociala (t.ex. stress, ensamarbete, yrkesstolthet) hade här betydelse. Föräldrarna beskrev hur de själva påverkades av arbetsmiljön, både fysiskt och psykiskt, och sitt tillstånd vid hemkomsten i termer av trötthet, behov av att vara i fred, olika sinnestämningar etc. Arbetslivets avfärgning var mest synlig i samband med tidpunkter för uppbrott, dvs. vid avresa till eller hemkomst från arbetet. När barnen beskrev effekterna av föräldrarnas arbete lyftes både positiva och negativa sidor fram. Man fann dock ingen systematisk koppling utan det verkade vara föräldrarnas strategi att hantera avfärgningen som hade betydelse. På så sätt kunde t.ex. föräldrarnas behov av att vara ifred och barnets behov av kontakt komma i konflikt.

En effekt av föräldrars förvärvsarbete för barn är förstås att föräldrarna blir relativt otillgängliga, eller åtminstone svårtillgängliga, under en del av dagen. I det här fallet erbjuder både föräldrars arbetstider och arbetsvillkor varierande möjligheter. Arbetstidens längd sätter yttre ramar för tiden till familjeliv. Barnen i Lundén Jacoby och Näsman studie gav uttryck för varierande åsikter angående sina föräldrars frånvaro. Att någon var hemma efter skolan och vid speciella tillfällen, såsom vid sjukdom, uppskattades. För flertalet barn verkade det dessutom vara viktigt att båda föräldrarna var hemma samtidigt på kvällar och helger. Föräldrars arbetstider är dock inte speciellt högt korrelerade med tiden föräldrar faktiskt är tillsammans med barnen (Gustafsson och Kjulín 1991). Detta förhållande kan tolkas i termer av föräldrars strategier då de möjliga konsekvenserna av arbete beror på i vilken mån föräldrar har möjlighet att "kompensera" barnen.

Arbetslivet skapar villkor även för den arbetsfria tiden och detta gäller i hög grad för tiden i anslutning till arbetet. Både förekomst av s.k. 'flectid', det vill säga att föräldern inom givna tidsramar själv har rätt att bestämma arbetstidens början och slut, och låga krav på att tiderna hålls exakt vid arbetsplatsen skapar en ökad flexibilitet. Att föräldern har möjlighet att, utan större problem, skjuta på arbetstidens början eller slut innebär ökade möjligheter att handskas med både planerade och oplanerade situationer som kan uppstå vid avfärd till skola och daghem. Det har visats att föräldrar i första hand använder sin flectid för att förkorta barnens tid i barnomsorgen (Lundén Jacoby och Näsman 1989). Genom att

minska överlappningen mellan föräldrarnas arbetstider och genom att minska restiden till arbetet, vilket är möjligt då t.ex. rusnings- trafik kan undvikas, kan tiden då ingen förälder är hemma förkortas. På så sätt kan flextiden ingå i ett fastlagt tidspussel i familjen, och barnets tillgång i tid till åtminstone en förälder förlängas. Flexibilitet i arbetstiderna kan alltså innebära att tiden utan hemmavarande förälder förkortas.

En aspekt av föräldrarnas tillgänglighet för barn är möjligheten att nå dem under själva arbetstiden. Lundén Jacoby och Näsman (1989) definierar begreppet tillgänglighet som barnets möjlighet att under arbetstiden få tag i en förälder när så behövs. Denna möjlighet beror på arbetets "öppenhet", vilken kan beskrivas i form av bl.a. avståndet till arbetsplatsen, restiden, möjligheten till telefonkontakt, besök, andra avbrott, mängden sammanträden, etc.

Både flexibilitet i arbetstiderna och arbetets grad av öppenhet är i hög grad socialt strukturerade. Arbetsvillkoren skiljer sig mellan sociala klasser liksom mellan kvinnor och män. De tenderar också att skilja sig mellan familjetyper (Östberg 2000).

I det följande kommer några aspekter av föräldrars arbete som kan förväntas vara av betydelse för barn att studeras. Den första är arbetstidens längd. Vi inleder med en kort översikt över kombinationerna av mödrars och faders arbetstider år 2000 för barn i alla åldrar upp till 16 år. Därefter ser vi på förändringar över tid, närmare bestämt arbetstidernas förändring för mödrar och fäder mellan åren 1981, 1991 och 2000. För samma period visas också utvecklingen av två typer av arbetsvillkor, nämligen flexibilitet i arbetstiderna och arbetets grad av öppenhet (dvs. huruvida föräldern kan lämna arbetsplatsen eller ta emot besök under arbetstid).

Efter dessa bakåtblickar fokuseras föräldrars arbete för de barn som ingår i Barn-LNU, dvs. barn och ungdomar 10–18 år gamla år 2000. Vi kommer att mer i detalj studera den tid föräldrar är upptagna av arbete och ta hänsyn både till övertid, restid och hushållsarbets- tid. Vi ser även här på flexibilitet i tiderna och arbetets öppenhet. Därtill studeras ytterligare en aspekt som gäller arbetets avfärgning på föräldern och möjligen barnen. Det gäller individens tillstånd vid hemkomsten från arbetet, vilket påverkas av hans eller hennes faktiska arbetsvillkor (Moen 1989). Här studerar vi huruvida föräldern alltid eller oftast känner sig fysiskt respektive psykiskt utmattad vid hemkomsten från arbetet och vi visar hur dessa förhållanden varierar mellan olika grupper.

Barnen har själva lämnat uppgifter om de kan komma i kontakt med sin mamma respektive pappa på jobbet om det är något barnet vill fråga eller prata om. Hur vanligt det är att barn kan ringa eller komma till sin förälder under arbetstid studeras liksom skillnader mellan grupper. Detsamma görs för en annan aspekt av barns villkor som kan vara intressant att relatera till föräldrars arbete. Den gäller barnens syn på föräldrars tid. Hur barnen svarat på frågan "Hur mycket tid tycker du att din mamma (respektive pappa) har för dig" analyseras och relateras till föräldrarnas arbetstider och arbetsvillkor.

4.2 Utveckling av arbetstider och villkor

Inledningsvis ger vi en översiktlig bild av föräldrars arbetstider (se Tabell 4:1a och 4:1b). Mödrars och fäders ordinarie arbetstider har indelats i tre kategorier, mindre än 10, 10–34 och 35 eller fler timmar per vecka där de som var föräldralediga eller arbetslösa ingår i den första kategorin.¹ Huruvida föräldern är arbetslös eller föräldraledig kan sannerligen ha olika betydelser för barn, men här bryr vi oss endast om den tidsmässiga aspekten. I tabellen menas med "mor" respektive "far" de personer som bor i samma hushåll som barnet. I ombildade familjer kan det alltså röra sig om en styvmor eller en styvfar. De i tabellen som saknar uppgift om mors eller fars arbetstid är således de barn som bor i en familj med en förälder.

I Tabell 4:1a visas kombinationerna av föräldrars arbetstider år 2000 för barn i åldrarna 0–6 år. De flesta förskolebarn bor i familjer med två vuxna (88 procent) och har fäder som arbetar heltid. Det är nästan lika vanligt att inte ha en far i familjen (10 procent) som att ha en far som arbetar mindre än heltid (drygt 14 procent). Mödrarnas arbetstider varierar i högre utsträckning. Modern arbetar heltid hos 31 procent, deltid hos 27 procent och inte alls eller mindre än 10 timmar/vecka hos 40 procent av barnen. Det här beskrivna mönstret gäller i stort sett även för barn i åldersgruppen 7–16 år (Tabell 4:1b). Det är dock en lägre andel av dessa som lever i tvåförälderhushåll (83 procent). Mödrarnas arbetstider

¹ För bestämning av intervjupersonens arbetstid har uppgifter om den ordinarie eller genomsnittliga arbetstiden använts. Arbetstiden för den som sambor med den intervjuade föräldern har klassificerats utifrån en fråga om hans/hennes arbetstid för närvarande.

är också längre för de äldre barnen. Här är andelen med heltidsarbetande mor 43 procent.

De flesta barn lever således med förvärvsarbetande föräldrar och har fäder som arbetar både i högre utsträckning och under längre tider än mödrar. Utifrån detta skulle man kunna anta att fäder också är mindre tidsmässigt tillgängliga än mödrar. Detta verkar också vara fallet. Som vi kan se i Kapitel 7 är det vanligare, men inte så mycket vanligare, att mödrar hjälper till med läxor. Förutom läxläsning har det visats att det oftare är mödrarna som ser till, hjälper, leker, samtalar med och läser för barnen. Det är också oftare mödrar som deltar vid föräldramöten och är närvarande vid barnens olika aktiviteter (Rydenstam 1992). Dessutom verkar mängden av denna tid vara oberoende av om modern arbetar hel- eller deltid (SCB 1992, Tabell 14).² Liknande resultat framkom i en studie av Gustafsson och Kjulin (1991) där föräldrar som anlitate barnomsorg utanför hemmet ägnade lika mycket aktiv tid åt sina barn som föräldrar vars barn inte hade omsorg utanför hemmet.

Tabell 4:1a. Föräldrars arbetstider bland barn 0–6 år 2000. Procentuell fördelning av barn efter faderns och moderns ordinarie arbetstid i timmar per vecka (arbetstiden för föräldralediga och arbetslösa är 0) och familjetyp. Viktade totalprocent. (N= 1 119)

Fadern:	Modern: 0-9 timmar per vecka	10-34 timmar per vecka	35- timmar per vecka	Mor/styvmor Ej i hushållet	Alla
0-9 timmar per vecka	7,2	0,7	2,6	0,2	10,7
10-34 timmar per vecka	1,2	1,2	1,2	0,2	3,8
35- timmar per vecka	27,2	23,4	23,6	1,4	75,6
Far/styvför ej i hushållet	4,8	1,7	3,4	-	10,0
Alla	40,4	27,0	30,8	1,7	100,0

² Uppgiften gäller kvinnor som levde med en heltidsarbetande make 1990/91. För de icke förvärvsarbetande kvinnorna var däremot tiden för barn längre.

Tabell 4:1b. Föräldrars arbetstider bland barn 7–16 år 2000. Procentuell fördelning av barn efter faderns och moderns ordinarie arbetstid i timmar per vecka (arbetstiden för föräldralediga och arbetslösa är 0) och familjetyp. Viktade totalprocent. (N= 1 890)

Fadern:	Modern: 0-9 timmar per vecka	10-34 timmar per vecka	35- timmar per vecka	Mor/styvmor ej i hushållet	Alla
0-9 timmar per vecka	4,3	1,0	1,7	0,7	7,7
10-34 timmar per vecka	0,4	0,8	1,3	0,4	2,9
35- timmar per vecka	13,6	26,3	33,6	3,0	76,6
Far/styvför ej i hushållet	3,3	3,2	6,3	-	12,7
Alla	21,5	31,3	43,0	4,2	100,0

Den utveckling som påbörjades i slutet av 1960-talet, i och med att kvinnor i högre utsträckning började förvärvsarbeta, kan även ses under det senaste decenniet men då i form av en ökning av arbetstiderna. Mellan åren 1981, 1991 och 2000 har allt fler barn kommit att ha en mor som arbetar heltid (se Tabell 4:2). För förskolebarn var andelen ungefär 15 procent år 1981, 25 procent år 1991 och 31 procent år 2000.³ Samma utveckling har ägt rum för äldre barn där 43 procent numera har en heltidsarbetande mor. Andelen barn med en mor som inte arbetar eller som arbetar relativt lite har dock också ökat. Denna förändring har ägt rum mellan 1991 och 2000. En liknande utveckling är tydlig även för fäderna. Samtidigt har andelen barn med heltidsarbetande far minskat. Under det senaste decenniet finns alltså en tendens till att mödrar gått från deltid till antingen heltid eller att inte förvärvsarbeta medan fäder snarare har gått från heltid till att inte förvärvsarbeta. Varken för mödrar eller fäder låter sig dessa förändringar förklaras i termer av ökad föräldraledighet. Arbetslösheten har emellertid ökat under 1990-talet för både fäder och mödrar (SCB 1999). Arbetslösheten var som högst kring mitten av

³ När det gäller barn i åldersgruppen 7–16 år 2000, är den andel som saknas i tabellen p.g.a. att barnet inte har sin mor i hushållet fyra procent. Denna andel kan tyckas hög. Av dessa barn har dock närmare 70 procent delat boende, dvs. barnet bor både hos sin mamma och pappa och vi har intervjuat barnet i pappans hushåll.

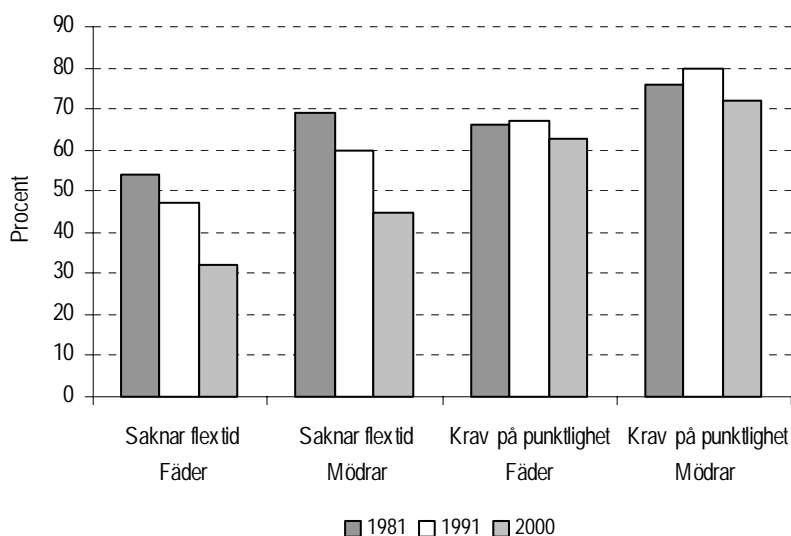
detta decennium och har ännu inte återgått till tidigare nivåer. Arbetslöshetens inverkan på barns liv är, liksom förvärvsarbete, komplex och möjliga effekter och orsakssamband oklara. Man har dock funnit samband mellan arbetslöshet och vuxna människors hälsa och välbefinnande (se t.ex. Alm 2001) samt barns hälsa (Hagquist och Starrin 1994; Ström, kommande). I detta kapitel kommer vi dock att fokusera de barn som har förvärvsarbetande föräldrar.

Tabell 4.2. Andel barn efter föräldrars förvärvsarbetsstider år 1981, 1991 och 2000. Gruppen 0–9 timmar per vecka inkluderar även föräldralediga och arbetslösa. Viktade procent. (Procentsatserna summerar inte till hundra p.g.a. att de barn som inte har en mor/styvmor respektive far/styvför i hushållet utgår.)
(N 1981= 3 246, N 1991= 2 876, N 2000= 3 009)

	Mor			Far		
	1981	1991	2000	1981	1991	2000
<i>Barn 0-6 år:</i>						
0-9 timmar per vecka	44,9	36,9	40,4	3,0	5,7	10,7
10-34 timmar per vecka	39,1	36,5	27,0	4,1	3,4	3,8
35- timmar per vecka	15,3	25,1	30,8	84,1	82,3	75,6
<i>Barn 7-16 år:</i>						
0-9 timmar per vecka	26,4	15,7	21,5	2,6	4,5	7,7
10-34 timmar per vecka	45,2	43,8	31,3	2,1	2,3	2,9
35- timmar per vecka	26,9	38,8	43,0	85,1	80,3	76,6

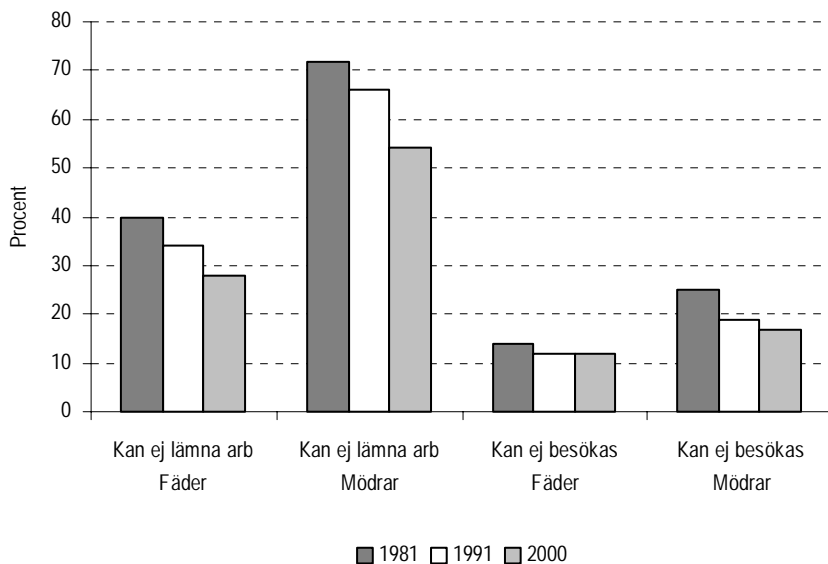
När det gäller arbetsvillkoren för anställda har användandet av flexitid på arbetsplatserna ökat under perioden 1981–2000. Detta gäller både fäder och mödrar (se Figur 4:1). Att modern saknade flexitid gällde för 69 procent av barnen år 1981. Denna andel har sedan minskat till 45 procent år 2000. För fäderna var motsvarande andel 54 procent år 1981 och 32 procent år 2000. Trots minskningen är det alltså en stor andel barn vars föräldrar saknar flexitid och det är vanligare för mödrar än fäder. Att ha informella krav när det gäller punktlighet är vanligt och inga större förändringar har ägt rum. I dag är andelen barn vars fäder har sådana tidskrav i arbetet 63 procent och för mödrar 72 procent.

Figur 4:1. Andel barn vars föräldrar saknar flexitet respektive har höga krav på punktlighet år 1981, 1991 och 2000. Barn 0–16 år med anställda föräldrar uppdelat efter föräldrarnas kön. Viktade procent

Att arbetet inte medger att arbetsplatsen lämnas eller besöks är ett begränsande arbetsvillkor även i förhållande till barn och familjeliv. Dessa villkor har blivit mer ovanliga även om det fortfarande är relativt sällsynt att föräldern kan lämna arbetet, speciellt för mödrarna (se Figur 4:2). Andelen barn vars fäder inte kan lämna arbetet är 28 procent och för mödrarna 54 procent. De flesta föräldrar kan dock besökas. Andelen barn med föräldrar som ej kan besökas under arbetstid var år 2000 tolv procent (fäder) respektive 17 procent (mödrar).

Figur 4.2. Andel barn vars föräldrar har begränsande arbetsvillkor år 1981, 1991 och 2000. Föräldrarnas arbete tillåter ej att arbetsplatsen lämnas respektive tillåter ej besök under arbetstid. Barn 0–16 år med anställda föräldrar uppdelat efter föräldrarnas kön. Viktade procent

Sammanfattningsvis har utvecklingen sedan 1980-talet inneburit att arbetstiderna blivit längre när det gäller mödrars arbete. Sett över hela tidsperioden har andelen mödrar som arbetar mer än 35 timmar per vecka nästan fördubblats. För fäderna har istället denna andel minskat med omkring nio procentenheter. Det är dock fortfarande så att fäder i långt större utsträckning än mödrarna arbetar heltid. Generellt sett torde alltså barn ha möjlighet till mer tid med sina mödrar än sina fäder. Dessutom, när det gäller fädernas minskade tid i förvärvsarbete, är det svårt att tolka denna utveckling i positiva termer för barn eftersom den till största delen beror på en ökad arbetslöshet.

Arbetsvillkoren har kommit att bli mer flexibla gentemot familjelivet på så sätt att det blivit vanligare med flexitid. Det är också vanligare med arbeten som är mer "öppna", dvs. tillåter att arbetstagaren lämnar arbetet en stund eller tar emot besök. Samtidigt är det relativt vanligt med begränsande arbetsvillkor och detta gäller i högre grad mödrars arbeten än fädernas.

4.3 Sociala skillnader i tider och villkor

Detta avsnitt kommer, liksom det tidigare, att behandla mödrars och fäders arbetstider och arbetsvillkor men speciellt med avseende på sociala skillnader. Här är det enbart de barn som ingår i Barn-LNU som analyseras med avseende på sina föräldrars, och därigenom sina egna, villkor. På grund av att det är förvärvsarbetet som fokuseras har de barn vars föräldrar inte arbetar för närvarande, eller arbetar mindre än tio timmar per vecka, exkluderats. Beskrivningen gäller alltså för 10–18-åringar som lever med åtminstone en förvärvsarbetande förälder år 2000.

I Tabell 4:3a och 4:3b visas fördelningen av arbetstider och arbetsvillkor år 2000. Arbetstiden har beräknats som det sammanlagda antalet timmar av den ordinarie arbetstiden och eventuell övertid. Arbetstid och restid visas i form av det genomsnittliga antalet timmar per vecka. Att sakna flexibla arbetstider innebär här att man både saknar flexitid och har höga krav på punktlighet från arbetsgivarens sida. Att arbetet har en låg grad av öppenhet innebär att arbetstagaren varken kan lämna arbetsplatsen (utan att först tala med överordnad) eller ta emot ett kortare, privat besök under arbetstid.⁴ Här studeras även huruvida arbetstagaren alltid eller oftast känner sig utmattad, fysiskt respektive psykiskt, vid hemkomsten från arbetet.⁵

Vi kan åter se att fäder förvärvsarbetar under längre tider än mödrar, men samtidigt att arbetstiderna är långa för båda könen. För fäder är den genomsnittliga tiden, då även övertid räknas in, 45 timmar per vecka. För mödrar är tiden 38 timmar per vecka.

Mödrar har i högre grad begränsande villkor i arbetet. De har oftare arbeten utan flexibilitet i tiderna och arbetsplatser som karaktäriseras av en låg grad av öppenhet. Det är också vanligare för mödrar att vara utmattade vid hemkomsten från arbetet. Andelen mödrar som alltid eller oftast känner sig fysiskt utmattade är 13 procent och psykiskt utmattade 17 procent. Motsvarande andelar för fäderna är åtta procent i båda fallen. Barns fäder har emellertid längre arbetstider än mödrarna.

⁴ Denna mer utförliga information om föräldrarnas arbetsvillkor finns för den förälder som intervjuats. Därmed reduceras också antalet i analysen. Om det är fadern eller modern som intervjuats är emellertid slumpmässigt.

⁵ De frågor som ställts lyder "Är du fysiskt (psykiskt) utmattad efter arbetet?" med svarsalternativen "Ja, alltid", "Ja, oftast", "Ja, ibland", "Nej, sällan" och "Nej, aldrig". De som svarat "Ja, alltid" eller "Ja, oftast" definieras här som utmattade.

Det finns dock stora variationer mellan olika grupper av kvinnor respektive män. Skillnader finns bland annat beroende på social klasstillhörighet.⁶ Mödrar i arbetaryrken har oftare begränsande villkor och det är vanligare för dessa att känna sig fysiskt utmattade vid hemkomsten från arbetet. Mödrar i högre tjänstemannayrken, å andra sidan, arbetar längre tider och känner sig oftare psykiskt utmattade efter arbetet. Liknande resultat återfinns för fäderna. Här finns dock inga entydiga skillnader i att känna sig psykiskt utmattad.

För företagare visas endast deras arbetstider och restider eftersom frågorna om arbetsvillkor främst är avpassade för anställda. Företagare verkar ha de längsta tiderna samtidigt som de har den kortaste restiden. När det gäller deras arbetsvillkor har andra studier visat att de karakteriseras av en högre grad av flexibilitet än för anställda (Björnberg och Bäck-Wiklund 1987).

Barn vars föräldrar är utrikesfödda har också fler begränsande villkor. Mödrarna har längre restider, saknar oftare flexibel arbetstid och kan inte lämna eller ta emot besök på arbetsplatsen under arbetstid. De är också oftare fysiskt utmattade vid hemkomsten. Det senare gäller även för fäderna i dessa familjer. Man skulle kunna tänka sig att dessa skillnader kan förklaras av det faktum att utrikesfödda föräldrar oftare har arbetaryrken. Skillnaderna mellan barn till föräldrar födda i Sverige respektive annat land kvarstår dock och är statistiskt signifikanta även när sammansättningen med avseende på de andra förhållandena som visas i tabellen tas i beaktande (resultaten visas ej).

För barn som bor med ensamstående mor ser arbetet i högre grad ut att vara begränsande. I dessa familjer har modern ofta fastlagda tider och känner sig oftare än andra mödrar både fysiskt och psykiskt utmattad efter arbetet. Utmattning efter arbetet har i hög grad visats sammanhånga med arbetsvillkor och arbetets karaktär (Moen 1989). Man kan förstås även tänka sig att belastningen i hemmet har betydelse för hur föräldern känner sig vid hemkomsten. Från barnens sida sett kan dessa begränsningar, med ursprung i arbetslivet, för modern i enförälderhushåll ses som speciellt bekymmersamma eftersom dessa barn inte har en annan förälder att tillgå.

⁶ Här används individens klasstillhörighet i stället för familjens.

Tabell 4:3a. Mödrars arbetstider, arbetsvillkor och utmattning vid hemkomsten hos barn 10–18 år. Tabellen inkluderar endast barnets biologiska mor (eller adoptivmor) som bor i hushållet och förvärvsarbetar för närvarande (minst 10 timmar per vecka). Viktade, avrundade procent och medelvärden. (N= 506)

	Arbetstid inkl. övertid	Resttid	Ej flexibla tider	Låg öppenhet	Oftast fysiskt utmattad	Oftast psykiskt utmattad
	<i>medelvärde</i>	<i>medelvärde</i>	%	%	%	%
<i>Alla</i>	38	3	42	12	13	17
<i>Ålder</i>						
10-12 (ref.)	38	3	37	14	14	17
13-15	38	3	43	11	14	16
16-18	39	3	45	12	11	17
<i>Familjetyp</i>						
Båda föräldrarna (ref.)	38	3	38	13	11	15
En förälder	38	3	54**	13	19*	25*
Ombildad familj	41	3	29	6	10	5
<i>Moderns klass</i>						
Högre tjänsteman (ref.)	42	4	19	6	3	22
Tjänsteman, medel/lägre	39**	4	36*	12	12	22
Företagare	44	1***	-	-	-	-
Arbetare	35***	3	55***	16	16*	8**
<i>Föräldrars födelseland</i>						
Sverige (ref.)	38	3	38	9	11	17
Annat land	40	4**	66***	36***	29***	14

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1%-nivån; ** = 5%-nivån; * = 10%-nivån.

Tabell 4:3b. Fäders arbetstider, arbetsvillkor och utmattning vid hemkomsten hos barn 10–18 år. Tabellen inkluderar endast barnets biologiska far (eller adoptivfar) som bor i hushållet och förvärvsarbetar för närvarande (minst 10 timmar per vecka). Viktade, avrundade procent och medelvärden. (N= 499)

	Arbetstid inkl. övertid	Restid	Ej flexibla tider	Låg öppenhet	Oftast fysiskt utmattad	Oftast psykiskt utmattad
	<i>medelvärde</i>	<i>medelvärde</i>	<i>%</i>	<i>%</i>	<i>%</i>	<i>%</i>
<i>Alla</i>	45	3	26	6	8	8
<i>Ålder</i>						
10-12 (ref.)	46	3	25	8	10	8
13-15	46	3	25	6	7	7
16-18	44	3	29	6	7	5
<i>Familjetyp</i>						
Båda föräldrarna (ref.)	46	3	26	6	9	8
En förälder	42	2*	33	10	4	4
<i>Faderns klass</i>						
Högre tjänsteman (ref.)	47	4	7	0	2	7
Tjänsteman, medel/lägre	44	3	21**	8	8	14
Företagare	51**	1***	-	-	-	-
Arbetare	42***	3*	45***	9	13**	5
<i>Föräldrars födelseland</i>						
Sverige (ref.)	45	3	27	5	7	7
Annat land	43	3	20	15	22**	13

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1%-nivån; ** = 5%-nivån; * = 10%-nivån.

Som framgår ovan varierar arbetstiderna kraftigt bland förvärvsarbetande föräldrar. Till exempel så förvärvsarbetar föräldrar i arbetaryrken i genomsnitt 35 (mödrar) respektive 42 (fäder) timmar per vecka. I högre tjänstemannayrken är det motsvarande antalet timmar 42 för mödrarna och 47 för fäderna. Härtill kan läggas restiden till och från arbetet varje dag. Även hushållsarbetet tar tid. Vi ska i det följande närmare studera hur arbetstiderna kan te sig då alla dessa typer av arbete tas i beaktande.

I Tabell 4:4 visas de genomsnittliga arbetstiderna för mödrar och fäder, dvs. bland dem som förvärvsarbetar minst tio timmar per vecka. Barnens mödrar arbetar i genomsnitt 36 timmar per vecka i

form av ordinarie arbetstid och denna tid utökas till 38 timmar per vecka om den normala övertiden tas med i beräkningen.⁷ När den dagliga restiden läggs till denna blir tiden 41 timmar per vecka. Detta är en skattning av den tid som förvärvsarbetet tar totalt sett. Om vi sedan adderar tiden som mödrar använder till hushållsarbete varje vecka blir summan 60 timmar. Fäder förvärvsarbetar, som sagt, under längre tider än mödrar. Utgångspunkten för män blir 42 timmar i veckan. De gör dock mindre hushållsarbete än mödrarna vilket resulterar i att den totala arbetstiden blir i stort sett densamma för båda könen, dvs. ca 60 timmar i veckan.

För att få en bild av spridningen i arbetstider har den tiondel av mödrarna som har den längsta förvärvsarbetstiden, respektive den tiondel som har den kortaste förvärvsarbetstiden, urskiljts. Medelvärde för arbetstiden bland dem som ingår i den högsta respektive den lägsta decilen visas. Detsamma har gjorts för fäderna. De mödrar som förvärvsarbetar i högst utsträckning arbetar, inklusive övertid, 53 timmar i veckan och de fäder som förvärvsarbetar längst tid gör det under 64 timmar i veckan. Skillnaden mellan dessa och dem med de kortaste förvärvsarbetstiderna är mer än 30 timmar i veckan. Skillnaden kvarstår i stort sett även då hushållsarbetsstunden adderas. Skillnaden mellan kvinnor och män i respektive grupp utjämnas dock när tid för hushållsarbete tas i beaktande.

Inte bara arbetstidens längd utan även dess förläggning har betydelse för föräldrars tillgänglighet för barn. Det är dock oklart vilka konsekvenserna blir då de i hög grad är beroende av andra omständigheter. Att en ensamstående förälder arbetar under kvällar och nätter kan ställa till problem då tiderna vid förskola och fritidshem i hög grad är organiserade kring dagtidsarbete. Samtidigt kan skiftarbete hos båda föräldrarna ingå i ett fastlagt tidspussel i familjen där tiden utan någon förälder i hushållet blir kort eller obefintlig. Förvärvsarbetstiderna tenderar också i genomsnitt att vara något kortare för föräldrar som arbetar obekväma tider (se Tabell 4:4).

Den totala tiden för ensamstående föräldrar ser inte ut att vara längre än för föräldrar i allmänhet. Ensamstående mödrar verkar dock ägna något mindre tid åt hushållsarbete ($58-42=16$ timmar) än mödrar generellt sett ($60-41=19$ timmar). För ensamstående fäder gäller det omvända. Deras tid i hushållsarbete är något längre ($58-44=14$ timmar) än för fäder i allmänhet ($59-48=11$ timmar).

⁷ För egna företagare ingår dock "övertiden" redan i kolumn ett i tabellen då ingen separation mellan ordinarie arbetstid och övertid görs för dessa.

Arbetstiderna kan tänkas påverka barn genom trötthet hos föräldern. De mödrar som arbetar mycket långa tider är också oftare psykiskt utmattade vid hemkomsten (22 procent) i jämförelse med dem som arbetar korta tider (två procent). Mödrar som arbetar obekväma tider är istället i högre grad fysiskt utmattade. En förhöjd risk föreligger också för ensamstående mödrar, speciellt när det gäller psykisk trötthet. Obekväma arbetstider verkar vara belastande även för fäderna vilket inte verkar gälla för långa arbetstider.

Tabell 4.4. Föräldrars arbetstider och utmattning vid hemkomsten från arbetet bland barn 10–18 år. Tabellen inkluderar enbart biologiska föräldrar (eller adoptivföräldrar) som bor i hushållet och förvärvsarbetar för närvarande (minst 10 timmar per vecka). Viktade, avrundade procent och medelvärden. ($N_{\text{mödrar}} = 506$, $N_{\text{fäder}} = 499$)

	Förvärvs- arbetstid	+ övertid (för anställda)	+ restid	+ hushålls- arbetstid	Alltid/oftast fysiskt utmattad vid hemkomst %	Alltid/oftast psykiskt utmattad vid hemkomst %
	<i>medelvärde</i>	<i>medelvärde</i>	<i>medelvärde</i>	<i>medelvärde</i>		
Mödrar						
Alla	36	38	41	60	13	17
Längst tid, 10%	45	53	56	75	12	22
Kortast tid, 10%	20	20	23	47	10	2
Dagtid	37	39	43	61	9	17
Annan tid	33	35	38	57	22	13
Ensamstående	37	38	42	58	19	25
Fäder						
Alla	42	45	48	59	8	7
Längst tid, 10%	57	64	66	75	12	9
Kortast tid, 10%	29	30	32	47	17	17
Dagtid	41	44	48	59	7	7
Annan tid	39	42	45	59	14	10
Ensamstående	40	42	44	58	3	4

4.4 Föräldrars tillgänglighet och tid

De aspekter av föräldrars tillgänglighet för barn som studerats pekar på att majoriteten av barnen skulle kunna besöka sina föräldrar på arbetsplatsen. I vilken grad barn verkligen utnyttjar föräldrars tillgänglighet är en annan fråga. Den är emellertid mindre

viktig än det faktum att det är möjligt. Nyttan av resurser är så att säga inte avhängig deras utnyttjandegrad. Just att det är möjligt innebär att föräldrar kan utgöra en resurs vid behov. De kan utgöra en resurs med vars hjälp barn kan kontrollera och medvetet styra sina liv (jfr definitionen av "levnadsnivå" i Kapitel 1). Här har vi dock enbart tittat på några av de hinder eller möjligheter som finns i själva arbetsvillkoren. Huruvida man i praktiken kan besöka sina föräldrar eller ej hänger förstås ihop med en mängd andra förhållanden, t.ex. med andra arbetsvillkor som att föräldern ofta är upptagen av möten eller reser i jobbet. Även om de flesta föräldrar har relativt korta restider behöver inte resvägen vara det och i de fall även resvägen är kort kan det finns speciella hinder längs den vägen. Det kan även finnas en mängd andra hinder eller oanade möjligheter som inte låter sig fångas i termer av arbetsvillkor, restider och resvägar. Det är numera relativt vanligt att både vuxna och äldre barn äger mobiltelefoner vilket kan ha ökat kontaktmöjligheterna. I det följande ska vi se på i vilken grad barnen själva menar att de kan kontakta sina föräldrar under arbetstid om behovet skulle uppstå.

Tabell 4:5 visar att de flesta barn kan kontakta sina föräldrar medan de är på arbetet.⁸ Omkring 90 procent av barnen kan ringa sin mamma under arbetstid och detsamma gäller fäderna. Hälften av alla barn kan också komma till mammas arbete medan en lägre andel, 34 procent, kan komma till sina pappor. Att kunna nå föräldern är i hög grad åldersberoende och svårare ju yngre barnet är. Även bland de yngsta, 10–12 år, är det dock relativt vanligt att kunna nå sina föräldrar. De kan lättast nås via telefon.

Trots att mödrar har mer begränsande arbetsvillkor ser det på det hela taget lättare ut att komma till modern än till fadern. Det kan delvis bero på det faktum att mödrar oftare har huvudansvaret för barnen vilket torde öka sannolikheten för att de informerats om möjliga tillvägagångssätt. Det kan också vara så att sådana möjligheter ändå existerar i relativt hög utsträckning på kvinnodominerade arbetsplatser där bekymmer med att samordna barn och arbete kan antas vara vanligt förekommande. När det gäller papporna ökar barnets möjligheter att komma till sin pappa om han är företagare. Detta stämmer överens med att företagares arbets-

⁸ Frågan löd: "Kan du komma i kontakt med din mamma på jobbet om det är något du vill fråga eller prata om?". Svartalternativen var "Ja, både ringa och komma", "Ja, ringa men inte komma", "Ja, komma men inte ringa", "Nej" och "Vet inte". Barnen kunde också svara att deras mamma respektive pappa inte arbetar och dessa barn har exkluderats ur analyserna.

villkor är friare och att arbetsplatsen tenderar att ligga närmare hemmet.

Av betydelse för det enskilda barnet är förstås huruvida någon förälder finns att tillgå, dvs. att kunna kontakta antingen sin mamma eller pappa vid behov. Det var få barn som var helt utan sådana möjligheter, som varken kunde ringa till eller komma till mamma eller pappa, mindre än tre procent (resultaten visas ej).

Tabell 4:5. Föräldrars tillgänglighet för barn. Andelen barn, 10-18 år, som kan nå sina föräldrar på arbetet genom att ringa respektive komma. Tabellen inkluderar enbart barnets biologiska föräldrar (eller adoptivföräldrar) som bor i hushållet och förvärvsarbetar för närvarande (minst 10 timmar per vecka). Viktade, avrundade procent. (N_{mödrar}= 966, N_{fäder}= 950)

		Mammas arbete		Pappas arbete	
		Kan ringa	Kan komma	Kan ringa	Kan komma
Alla		92	49	90	34
Ålder	10-12 (ref.)	89	32	87	24
	13-15	91	51 ^{***}	92	37 ^{**}
	16-18	95 ^{**}	67 ^{***}	94 [*]	42 ^{***}
Kön	Pojkar (ref.)	91	47	90	34
	Flickor	93	50	91	34
Familjetyp	Båda föräldr. (ref.)	92	48	91	33
	En förälder	90	48	88	50 [*]
	Ombildad familj	97	56	-	-
Förälders klass	Högre tj.man (ref.)	90	45	90	30
	Tj.man, medel/lägre	93	46	92	36
	Företagare	-	-	92	54 ^{**}
	Arbetare	90	50	89	24
Föräldrars födelseland	Sverige (ref.)	92	49	90	34
	Annat land	86 [*]	42	92	30

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1%-nivån; ** = 5%-nivån; * = 10%-nivån.

I Tabell 4:6 redovisas svaren på frågan "Hur mycket tid tycker du att din mamma (respektive pappa) har för dig?". Svartalternativen var "För mycket tid", "Lagom med tid" och "För lite tid". Andelen barn som tycker att mamma har för lite tid för barnet i fråga är elva procent. Att pappa har för lite tid anser 14 procent. Ett mindre antal barn tycker också att mamma eller pappa har för mycket tid.

Denna andel uppgår till två-tre procent. Om vi ser till kombinationen av föräldrar inom samma familj är de flesta barn nöjda med tiden med båda föräldrarna (68 procent) och det näst vanligaste är att modern har lagom med tid medan fadern har för lite (resultaten visas ej). Att båda föräldrarna har för lite tid anger bara tre procent.⁹ I Tabell 4:6 visas också procentandelarna för olika grupper av barn. Värt att notera är att åsikterna om föräldrars tid inte skiljer sig nämnvärt mellan barn i olika åldrar. Det är ungefär lika vanligt att de äldre som de yngre tycker att föräldern har för mycket respektive för lite tid. Det är dock vanligare för barn i ombildade familjer att tycka att modern har för lite tid.¹⁰

Tabell 4:6. Barns syn på föräldrars tid. Andelen barn, 10–18 år, som säger att föräldern har för mycket tid eller för lite tid. Tabellen inkluderar enbart barnets biologiska föräldrar (eller adoptivföräldrar) som bor i hushållet och förvärvsarbetar för närvarande (minst 10 timmar per vecka) ingår. Viktade, avrundade procent. ($N_{\text{mödrar}} = 966$, $N_{\text{fäder}} = 950$)

		Mamma har för ...		Pappa har för ...	
		lite tid	mycket tid	lite tid	mycket tid
Alla		11	3	14	2
Ålder	10-12 (ref.)	11	3	13	2
	13-15	10	4	16	2
	16-18	10	3	15	3
Kön	Pojkar (ref.)	9	4	13	2
	Flickor	12	3	16	2
Familjetyp	Båda föräldr. (ref.)	9	3	15	2
	En förälder	14	6	11	7
	Ombildad familj	20**	2	-	-
Förälders klass	Högre tj.man (ref.)	15	2	18	2
	Tj.man, medel/lägre	11	4	14	2
	Företagare	-	-	17	1
	Arbetare	9	4	12	4
Föräldrars födelseland	Sverige (ref.)	11	3	14	2
	Annat land	11	7*	20	5

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1%-nivån; ** = 5%-nivån; * = 10%-nivån.

⁹ Dessa resultat gäller för barn med förvärvsarbetande föräldrar och i relation till biologiska eller adoptivföräldrar som också bor i samma hushåll som barnet. För resultat som gäller alla grupper barn se Kapitel 2.

¹⁰ Resultat angående fäder i ombildade familjer redovisas ej här då gruppen är liten samtidigt som andra selektioner (t.ex. föräldern ska vara biologisk eller adoptivförälder och förvärvsarbete) redan är i kraft. Detsamma gäller för mödrar i företagaryrken vilket också är en liten grupp.

På det hela taget framstår barns kontaktmöjligheter och tillfredsställelse med den tid de har med föräldrarna variera i långt mindre utsträckning än de reella arbetstiderna och arbetsvillkoren. De aspekter av föräldrars arbete som studerats måste dock sägas vara mycket grova indikatorer på reella möjligheter. Avslutningsvis kommer vi att undersöka huruvida det finns ett samband mellan, å ena sidan, dessa arbetsvillkor och arbetstider och, å den andra sidan, barns kontaktmöjligheter och synpunkter på föräldrars tid. Frågan prövas med hjälp av multivariat analys teknik (logistisk regressionsanalys) för att resultaten ska kunna standardiseras för ålder och kön. Värdena i tabellerna är oddskvoter och kan tolkas som den aktuella gruppens avvikelse från referens kategorin (referens kategorin har värdet 1,00).

I Tabell 4:7 analyseras barns möjligheter att ringa respektive komma till föräldern och hur dessa möjligheter samvarierar med några av de arbetsvillkor som kan tänkas vara av betydelse. För möjligheten att ringa sina föräldrar verkar arbetets öppenhet vara av vikt. Det är vanligare att barnet kan ringa sin mamma om arbetsplatsen karaktäriseras av öppenhet (oddskvoten är 3,90). Här studeras även barnets innehav av mobiltelefon vilket också verkar ha viss betydelse, åtminstone för kontakten med fäderna. För möjligheterna att komma till arbetsplatsen verkar både arbetets öppenhet, arbetstidens förläggning och restiden vara relevanta. Således framstår olika aspekter av vuxnas arbetsvillkor vara av betydelse för barns kontaktmöjligheter.

I en motsvarande analys studerades huruvida flexibilitet i tiderna, utmattning efter arbetet och arbetstidens längd hade betydelse för om barnet tycker att föräldern har för lite tid för barnet i fråga. I stort sett kan vi konstatera att dessa aspekter av arbetet inte verkar ha några större effekter på huruvida tiden, från barnets sida sett, är för kort (resultaten redovisas ej). Bland annat verkar barnets åsikter om föräldrarnas tid inte alls sammanhånga med de faktiska arbetstiderna. Varken föräldrarnas tid i förvärsarbete, då denne i de flesta fall är frånvarande från hemmet, eller den sammanlagda tiden av förvärs- och hushållsarbete, verkar ha något direkt samband med barns syn på föräldrars tid. I linje med dessa resultat har det visats att barn (10-åringar) vars mödrar arbetar eller studerar, lika ofta som barn vars mödrar inte arbetar eller studerar tycker att de har för lite tid med mamma. Motsvarande resultat gällde för fäderna (BO och SCB 1998).

Huruvida tiden är för kort, för lång eller lagom kanske snarare hänger ihop med andra aspekter än den arbetsfria tidens längd. Bristen på samband kan bero på att barn i hög grad anpassar sina anspråk på tid med föräldrarna till de rådande omständigheterna, dvs. till den tid som brukar finnas. Bristen på samband kan också bero på att den arbetsfria tidens längd i liten utsträckning bestämmer tiden för samvaro. I den mån den senare tolkningen är riktig verkar det som om föräldrar i allmänhet lyckas med att skapa tid för samvaro oavsett arbetsvillkor och arbetstider. Resultaten kan på så sätt ge stöd för att föräldrarnas strategier är av stor betydelse när det gäller arbetets avfärgning på familjelivet. Därmed inte sagt att all avfärgning eller alla inflytelser från arbetslivet kan kompenseras.

Tabell 4:7. Skillnader i föräldrars tillgänglighet för barn efter arbetsvillkor. Analysen inkluderar enbart barnets biologiska föräldrar (eller adoptivföräldrar) som bor i hushållet och förvärvsarbetar för närvarande (minst 10 timmar per vecka). Oddskvoter från logistisk regressionsanalys standardiserat för ålder och kön. Referensgrupp= 1,00. ($N_{\text{mödrar}}=506$, $N_{\text{fäder}}=499$)

		Mammas arbete		Pappas arbete	
		Kan ringa Oddskvot	Kan komma Oddskvot	Kan ringa Oddskvot	Kan komma Oddskvot
Arb. öppenhet	Hög/medel	3,90***	2,93**	2,27	3,61
	Låg	1,00	1,00	1,00	1,00
Förläggning	Dagtid	-	1,97**	-	1,67
	Annan tid	-	1,00	-	1,00
Restid	Kort	-	3,44***	-	2,47***
	Lång (> 15 min.)	-	1,00	-	1,00
Mobiltelefon	Har	1,27	-	4,51**	-
	Har ej	1,00	-	1,00	-

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1%-nivån; ** = 5%-nivån; * = 10%-nivån.

4.5 Sammanfattande diskussion

När föräldrars arbetstider och arbetsvillkor ses i termer av resurser och restriktioner för barn framstår skillnaderna som stora i barnpopulationen. Villkoren i arbetaryrken karaktäriseras i lägre grad av flexibilitet i tiderna. De karaktäriseras också i lägre grad av "öppen-

het”, dvs. att arbetsplatsen tillåter besök under arbetstid och att den kan lämnas utan tillstånd från överordnad. Föräldrar i arbetaryrken är oftare fysiskt utmattade vid hemkomsten från arbetet. I högre tjänstemannayrken är, å andra sidan, arbetstiderna längre och mödrar i dessa yrken är oftare psykiskt utmattade när de kommer hem från arbetet.

Mödrar har, när det gäller de aspekter som studerats här, mer begränsande arbetsvillkor än fäder. För mödrar är det också relativt vanligt att känna sig psykiskt respektive fysiskt utmattad vid hemkomsten från arbetet. Detta gäller i ännu högre grad ensamstående mödrar. Det gäller också i hög grad för mödrar som är utrikesfödda.

Att mödrarnas arbeten är mer begränsande i förhållande till barn och familj än fädernas märks dock inte hos barnen. De har lättare att komma till sin mamma på jobbet än till sin pappa. De flesta barn kan också ringa sina föräldrar, både till sin mamma och till sin pappa. Barnens kontaktmöjligheter påverkas dock av arbetsvillkoren. Såväl arbetets öppenhet, restiden som arbetstidens förläggning är faktorer av betydelse för barns möjligheter att kunna komma respektive ringa till sina föräldrar.

Föräldrars arbetstider uppvisar stora variationer. Bland den tiondel av mödrar som har de längsta förvärvsarbetstiderna är den genomsnittliga tiden 53 timmar i veckan. Bland dem med den kortaste tiden uppgår antalet timmar till 20. För fädernas del är den längsta genomsnittliga tiden 64 timmar och den kortaste 30 timmar. När tiden för hushållsarbete adderas försvinner skillnaden mellan mödrar och fäder.

Barnen uttryckte varierande åsikter om hur mycket tid föräldrarna hade för dem. Ungefär två-tre procent tyckte att mamma respektive pappa hade för mycket tid. Omkring 11-14 procent menade att de hade för lite tid. Att föräldern har för lite tid enligt barnet verkar vara orelaterat till förälderns faktiska arbetstider.

5 Boende, närmiljö och trygghet

Jan O. Jonsson och Sara Brolin Låftman

5.1 Inledning

Barn och ungdomars välfärd är i hög grad relaterad till var och hur de bor och därmed också till statlig bostadspolitik, stadsplanering, planering av bostadsområden och trafiklösningar. Bostaden och närmiljön kan antas vara viktigare för barn än för vuxna eftersom barn oftast tillbringar en större del av sin tid där. Boendet, i bred bemärkelse, innefattar en mängd dimensioner, allt från ren teknologi – t.ex. hushållsapparater och transportmedel – till platser som skänker djupa känsloupplevelser. Enligt studier av vuxnas minnesbilder är starka barndomsminnen ofta förknippade med platser utomhus. Förutom platser som kan relateras till naturupplevelser, harmoni, frihet och att överskrida gränser rör det platser som förmedlar en känsla av tillhörighet (Rasmusson 1998; se även t.ex. Nordström 1996). En sådan tillhörighet är nära förknippad med förankring och trygghet.

Detta kapitel skall behandla barns och ungdomars bostadsförhållanden och närmiljö. Speciellt kommer vi att studera bostadsområdets trygghet, under antagandet att detta är en central välfärdsdimension för yngre – tidigare studier, bl.a. av Raundalen och Raundalen (1979), visar att ett av de största problem fr.a. yngre barn upplever är rädsla för okända och ohanterbara saker i näromgivningen.

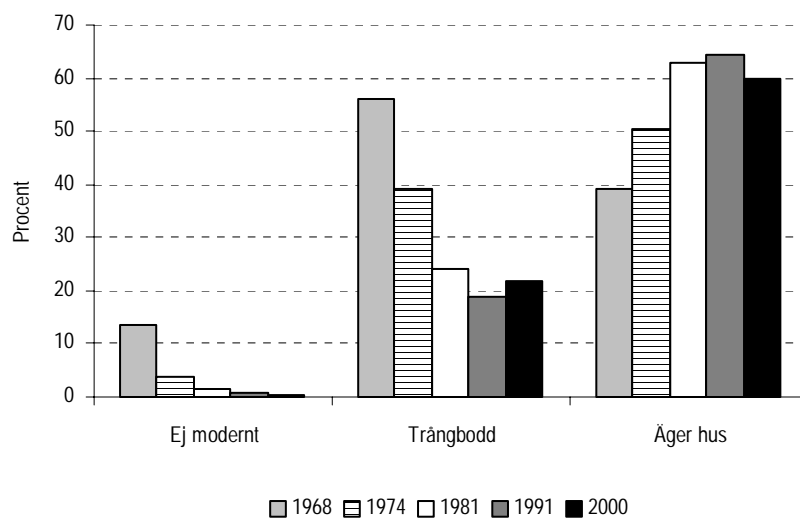
5.2 Barns bostadsstandard under 30 år

Moderniseringen av bostadsbeståndet i Sverige framställs ofta som en skräckhistoria, där romantiska landsbygdsmiljöer under några hektiska decennier förvandlades till anonyma betongförorter. Som vi har sett i Kapitel 2 är dock den starka urbaniseringen som skett inte huvudsakligen en flytt från landet till storstaden; de flesta

svenska barn växer upp på mindre orter och i små och mellanstora städer. Flykten från landsbygden, som uppfattades som ett stort problem under 1920-talet, har inte bara betingats av arbetsmarknadsskäl utan till stor del också varit en frivillig flyttning till miljöer som upplevts som mer stimulerande; och, är det viktigt att påpeka, till miljöer som framstått som mer bekväma. Moderniseringen har verkligen en framsida, allt från rinnande vatten till tvättmaskiner och centralvärme.

Figur 5:1 visar utvecklingen av boendestandarden för barn och ungdomar (0-16 år) från 1968 – då bostadsstandarden redan förbättrats avsevärt sedan 1950-talet – till år 2000. År 1968 bodde ungefär 13 procent av de yngre i omoderna bostäder, dvs. sådana som saknade en eller flera av följande bekvämligheter: rinnande varmt och kallt vatten, avlopp, dusch eller bad, WC, centralvärme, modern spis, eller kylskåp. Vart femte hushåll saknade tvättmaskin, bara fem procent hade diskmaskin och hela tolv procent hade inte varmt vatten i sin bostad. Bostäderna har snabbt blivit moderna till den grad att den skala vi använt för att mäta bekvämlighet inte längre tjänstgör som annat än ett historiskt riktmärke: som vi kan se är det mindre än en procent av barnen idag som växer upp i en bostad som i någon mening är omodern.

Figur 5:1. Barns och ungdomars boendestandard 1968–2000. Andel 0–16-åringar som bor i omodern bostad, trångbodd, samt i villa/radhus

Vid sidan av utrustningsstandard är utrymmesstandard den viktigaste aspekten av en bostads bekvämlighet. Trångboddhet är en klassisk ofärdsindikator. Vad är då trångboddhet? Det finns ett antal olika definitioner på detta (se t.ex. Frykman 1984), men över en längre tidsperiod visar de alla en klar förbättring – till den grad att själva måtten på trångboddhet blir allt mer förlegade. Den tidigare ofta använda "norm 2", som definierar hushåll med fler än två personer per rum (kök och vardagsrum oräknade) som trångbodda, visar att ungefär två procent av hushållen i Sverige är trångbodda under 1990-talet (Fritzell och Lundberg 2000). Den definitionen gör att det, i en familj med två föräldrar, är först när tre barn delar rum i en trerumslägenhet som hushållet blir trångbott – i en fyrrumslägenhet är det den sjunde personen som introducerar trångboddheten. Även om vi aldrig kan finna en "absolut" eller historiskt oberoende definition av trångboddhet är "norm 2" knappast en lämplig definition för barn och ungdomar av idag. Det är i alla fall troligt att barn i skolåldern som inte har eget rum löper risk att vara relativt resurssvaga – som framgår i Kapitel 7 uppger faktiskt inte mindre än 90 procent av 10–18-åringarna att de har eget rum. Vi har istället valt att använda en definition av trångboddhet som utgår från detta faktum. Som trångbodda räknar vi därför de hushåll där det finns mer än ett barn per rum, vardagsrum och ett "föräldrarum" samt kök oräknade. För att ta hänsyn till att det inte är så problematiskt för mindre barn att dela rum, har vi halverat antalet 0–6-åringar – dvs. om det finns två barn som är yngre än sju år är hushållet inte trångbott om de får dela rum, däremot om ett barn är yngre än sju och det andra äldre.

Som vi kan se av Figur 5:1 genererar vår definition en ganska hög andel trångbodda, vilket understryker att vi sätter kravet på utrymme högt. Knappast i något annat land i världen är trångboddheten så låg som i Sverige och ändå är ungefär vart femte barn i vår mening trångbott under 1990-talet. Det är sannerligen inga siffror på basis av vilka man kan slå larm – det intressanta är snarare utvecklingen över tid och skillnaden mellan olika grupper. I Figur 5:1 kan vi se att det är en kraftig förbättring av bostadsutrymmet mellan 1968 och 1991. Förändringen mellan 1991 och år 2000 går dock åt andra hållet, trångboddheten blir något vanligare.¹ Skill-

¹ En intressant fråga, som vi inte haft möjlighet att för detta betänkande utreda vidare, är varför 90 procent av 10–18-åringarna har eget rum, men bara 78 procent av 0–16-åringarna. Dessa procenttal rör olika åldersgrupper, men när vi gör trångboddhetsberäkningen för gruppen 7–16-åringar är det bara 74 procent som har eget rum. Denna skattning är förstas indirekt och det kan finnas flera skäl till att nivåerna är olika. Ett är att 17–18-åringarna i hög

naderna mellan 1981, 1991 och 2000 är dock relativt små och den rimliga slutsatsen är att trångboddheten varit ungefär densamma under de senaste 20 åren. Den lilla försämringen under 1990-talet är, kan vi alla fall notera, fullt i linje med utvecklingen på vår tredje indikator på bostadsstandard, nämligen boende i eget hus. Andelen barn i denna boendeform ökade kraftigt mellan 1968 och 1981, ligger i stort sett stilla till 1991 och går därefter ner något. En möjlig tolkning av utvecklingen, på basis av Figur 5:1 och på förändringen i hushållsinkomster som refererades i Kapitel 3, är att barnfamiljernas ekonomi har försämrats under 1990-talet vilket försenat (eller för vissa, kanske omöjliggjort) flytt från lägenheter till ett mer rymligt boende i eget hus.

I Tabell 5:1 visar vi hur boendestandardens fördelning har förändrats. Det finns klara skillnader i den sociala strukturen – boendet är naturligtvis starkt beroende av hushållsekonomin. Husägande är betydligt vanligare bland högre tjänstemän än bland arbetare och trångboddheten klart lägre. Däremot har utvecklingen för utrustningsstandarden gått så långt att vi inte längre finner några skillnader mellan grupper. I stort sett alla barn bor i moderna bostäder. Ensamstående har dock sällan möjlighet att bo i hus och barn till ensamstående föräldrar är dubbelt så ofta trångbodda som andra barn. I linje med resultaten för hushållsekonomin utveckling (men till skillnad från förändringen i kontantmarginal och materiella tillgångar) ser vi också i Tabell 5:1 att barn i enföräldershushåll erfarit en påtaglig försämring av sin utrymmesstandard under 1990-talet. När det gäller ensamföräldrarnas trångboddhet måste vi betona igen, att varje definition av trångboddhet är godtycklig och de flesta mått som används har någon nackdel. En nackdel med vårt mått är att det inte gör skillnad på en- och tvåföräldershushåll, det är barnen som är i fokus. Ändå är det förstås så att vara exempelvis ett av två barn till en ensam förälder i en trerumslägenhet ger mer utrymme än att vara det till två föräldrar.

grad har eget rum medan 7-9-åringarna inte har det. Ett annat möjligt skäl, vilket är en intressant hypotes, är att föräldrarna låter de äldre barnen få eget rum på bekostnad av att de själva får ha de yngre barnen i sitt eget sovrum.

Tabell 5.1. Boendestandard bland barn och ungdomar under fem decennier. Andelen 0–16-åringar som bor i omodern bostad, trångbott samt i ägt hus, efter familjetyp och samhällsklass (två valda klasser). Viktade, avrundade procent

<i>Familjetyp</i>	<i>År</i>	<i>Boendestandard</i>		
		<i>Omodern bostad</i>	<i>Trångbodd</i>	<i>Bor i egen villa/radhus</i>
Båda föräldrarna (ref.)	1968	13	54	40
	1974	4	36	55
	1981	2	22	68
	1991	1	17	70
	2000	0	18	69
En förälder	1968	18	85***	22***
	1974	4	66***	13***
	1981	2	43***	24***
	1991	2	33***	24***
	2000	1	44***	18***
<i>Hushållets samhällsklass (valda kategorier)</i>				
Högre tjänsteman (ref.)	1968	2	20	49
	1974	1	11	67
	1981	2	6	78
	1991	0	6	76
	2000	0	10	74
Arbetare	1968	16***	73***	30***
	1974	6***	53***	38***
	1981	1	36***	47***
	1991	1	29***	51***
	2000	0	34***	48***

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån

5.3 Barns närmiljö

För barn är en trygg närmiljö både en resurs och en rättighet. Det gäller hemmet, skolan, och platser där barnet är på sin fritid, det vill säga både "privata" och "offentliga" rum. Ju yngre barnet är desto snävare är också dess aktionsradie, och desto viktigare blir den omedelbara närmiljön runt hemmet och förskolan eller skolan. För barn som har tillgång till cykel ökar radien. Så småningom kan kollektiva färdmedel, och för en del ungdomar moped, utöka radien ytterligare. Men för de flesta barn är det närmiljön kring hemmet, dagis och skolan som utgör "hemmaområdet" (se t.ex. Rädde Barnen 1997). Man kan därför anta att graden av upplevd trygghet i närmiljön påverkar barn och ungdomar i många avseenden. Men

bortsett från speciella platser avsedda för barn eller ungdomar är miljö och bostadsområden i stor utsträckning planerade för vuxna, och när barn beaktas är det sällan som barn själva tillfrågas om sina behov och önskemål.

Forskning om barn och närmiljö är ett område som blir allt mer uppmärksammat², men redan på 1970-talet gjordes studier om barns upplevelser av sin närmiljö (se exempelvis Maurer och Baxter 1972; Lynch 1977; Hart 1979; Raundalen och Raundalen 1979). Raundalen och Raundalen (1979) intervjuade 3 300 barn från första till nionde klass, 2 200 föräldrar och 130 lärare. Barnen tillfrågades om en rad aspekter av sina liv, bl.a. om hur de upplevde sin närmiljö, om de var rädda för något och i så fall vad, om de blivit hotade eller skrämde och i så fall hur ofta, om det hänt att de inte vågat gå ut, och om de var rädda på vägen till och från skolan. Forskarna drog bl.a. slutsatsen att närmiljön är mycket betydelsefull; de yngre men även de lite äldre barnen rörde sig sällan långt hemifrån.

Rädda Barnen (1996) har tillfrågat barn om sin boendemiljö utifrån barnkonventionens princip om att barn har rätt att göra sin röst hörd (jfr Kapitel 1) och 1997 gjordes en fallstudie i stockholmsförorten Jordbro, med syfte att belysa hur ungdomar i nedre tonåren upplever sitt bostadsområde och sin närmiljö (Rädda Barnen 1997). De centrala frågeställningarna rörde sig kring ungdomarnas upplevda förankring, trygghet och samhörighet. Bland annat ombads informanterna på ett flygfoto över stadsdelen ringa in var de kände sig "hemma". Hemmaområdena skilde sig bl.a. med avseende på kön och ålder. Flickor ringade in mindre områden än pojkar och i synnerhet flickor med invandrarbakgrund uppgav små hemmaområden. De yngre ungdomarna markerade också mindre områden än de äldre.

Eftersom känslan av trygghet kan vara förknippad med att människor bryr sig om och ger varandra stöd, ställdes bl.a. frågan om ungdomarna trodde att de skulle få hjälp av sina grannar i samband

² För en utförlig förteckning över svensk litteratur från 1970-1993 inom området, se Rasmusson (1993). Exempel på ett antal projekt, med utgångspunkt i skilda discipliner, återfinns i Gaun m.fl. (1985). Vidare har Stadsmiljörådet (2001) nyligen sammanställt en bok med beskrivningar av ett urval (20) svenska projekt om barn och miljö. Internationellt är kanske framför allt barns deltagande i frågor som rör deras närmiljö ett område som får allt större uppmärksamhet. T.ex. arrangerades en konferens med titeln "Urban Childhood" i Trondheim 1997, där barns deltagande var ett centralt ämne. I juni 2000 anordnade Childwatch International Research Network och Unesco en internationell konferens på temat "Children's Participation in Community Settings" i Oslo (se Childwatch International och Unesco 2000).

med en tänkt olyckshändelse. Bland de barn som bodde i enfamiljshus var så gott som alla säkra på att få hjälp, medan det bland barnen i flerfamiljshus bara var två av tre som var säkra på att få hjälp i trappuppgången eller på gården. I synnerhet äldre pojkar med invandrarbakgrund var tveksamma till om de skulle få hjälp. Denna misstro hänger sannolikt samman med att kontakten mellan grannar var liten; till exempel brukade bara hälften av barnen i hyreshusen hälsa på sina grannar i trappuppgången (Rädda Barnen 1997).³

5.3.1 Stadsbarns upplevelse av trygghet

Det finns skäl att anta att barn som lever i städers mer utsatta områden upplever en lägre grad av trygghet än andra. I en undersökning som Sifo gjorde år 1997 bland ungdomar i Stockholm, Göteborg och Malmö på uppdrag av Storstadskommittén, visade det sig att betydligt färre av dessa instämde i påståendet att "mitt bostadsområde är tryggt" i jämförelse med ungdomar från hela landet. Den största skillnaden låg i hur lugnt, tryggt och fint ett bostadsområdet upplevs (Sifo 1997). Det bör nämnas att det också finns stora skillnader inom olika områden i storstäderna.

En kvalitativ studie om hur barn från en storskalig modern förort upplever sin närmiljö (Rasmusson 1998) drog slutsatsen att barns upplevelse av rädsla och otrygghet i bostadsområdet främst hade att göra med människor som betedde sig konstigt. Känslan av otrygghet byggde både på rykten och erfarenheter. Flera av barnen hade också råkat ut för att ha blivit hotade, skrämde eller jagade av äldre barn, ofta "stora killar". Barnens upplevelse av trygghet i grannskapet hade enligt Rasmusson främst att göra med om de bott i området länge, om de hittade väl och kände anknytning till särskilda platser, och om de bodde i ett delområde med få "tjuvar, dumma, arga och sura" människor. Att ha vänner och familj i närheten, samt vänliga människor, trevliga grannar och en snäll fröken kunde ge trygghet. Liknande resultat visades i Rädda Barnens jordbrostudie där i synnerhet de äldre barnen ofta relaterade sina

³ Ytterligare en studie som Rädda Barnen gjort på temat barn och miljö involverade ett trettiotal sexåringar som ombads ge sin syn på sin närmiljö. De dokumenterade sina favoritplatser med kamera, och ritade kartor över området. Man gick också promenader med barnen, och intervjuade dem parvis för att få reda på vad de tyckte bäst och sämst om i närområdet. Naturen – i form av t.ex. blommor, träd och stora stenar – samt bl.a. parklekar och pizzerior, var barnens favoritplatser i området. Sämst tyckte de om klotter och skadegörelse (Rädda Barnen 1998).

“hemmaupplevelser” till barndomsminnen och sociala kontakter. En flicka sammanfattar sin upplevelse av bostadsområdet: “Här känner jag mig hemma för här känner jag så gott som alla” (Rädda Barnen 1997:11).

5.3.2 Barn och trafik

För barn både i stad och på landsbygd är trafikutformningen en väsentlig faktor som påverkar tryggheten i närmiljön.⁴ Trafiken begränsar både barns rörelsefrihet, säkerhet och trygghet. Hur en stad är planerad, dvs. hur bebyggelse-, trafik- och grönområden är placerade i förhållande till varandra, är avgörande för barns och ungdomars möjligheter att röra sig fritt. Närmare en tredjedel av ett urval av 750 barn i årskurserna två och fem sadades sig alltid eller ibland vara rädda för bilar när de ska gå över en gata (Heurlin-Norinder 1997). Även BO och SCB visar på barns medvetenhet om faran i trafiken. I deras undersökning av tioåringar uppgav tio procent att trafikmiljön vid skolan var farlig och en lika stor andel att den var intensiv. Ungefär en femtedel av barnen upplevde att de hade en mycket trafikerad väg till skolan (BO och SCB 1998).

5.3.3 Trygghetens dimensioner

När vi frågar barn och ungdomar (och deras föräldrar) om de känner sig trygga väger de sannolikt in olika dimensioner av detta begrepp, som vi diskuterat ovan. Det kan gälla hur väl de känner sin närmiljö och sina grannar, vilka faror som finns eller upplevs finnas i omgivningen, samt vilket stöd eller skydd de tror de kan få av andra i området. Men trygghet kunde enligt barnen i Rasmussons studie också handla om att få bo i Sverige istället för i ett land i krig (Rasmusson 1998). Det betyder att individer när de bedömer sin egen trygghet också har egna, biografiska referenspunkter (t.ex. platser de bott på tidigare). Vi tror dock inte att en sådana faktorer spelar stor roll för de gruppskillnader vi finner, utan vi kommer att

⁴ Ett omfattande forskningsprojekt på temat *Barn – Trafik – Miljö* bedrivs på Lärarhögskolan i Stockholm inom forskningsgruppen för miljöpsykologi och pedagogik. En förteckning över publikationerna finns på forskargruppens hemsida: http://www.lhs.se/resunits/mpped/Publikationer_sv.htm

tolka dessa fr.a. som egenskaper hos de områden i vilka barnen bor.⁵

5.4 Trygghet i bostadsområdet

Närmast skall vi studera trygghet i närmiljön, först genom föräldrarnas bild av problem i bostadsområdet, därefter genom barnens bild av trygghet och otrygghet. Denna delas upp på 1) om barnet känner sig tryggt utomhus i bostadsområdet, på väg till och på väg från skolan; och 2) om barnet det senaste halvåret råkat ut för att i sitt bostadsområde ha blivit hotad, slagen, jagad eller bestulen. Vi kommer bl.a. att studera hur händelser och otrygghet varierar med boendeform och socioekonomisk position. Föräldrarnas svar kopplas senare till barnens upplevelse av trygghet.

Först beskriver vi, i Tabell 5:2, barnens boende. Ett antagande som vi vill pröva är att barn som bor i olika boendeformer har olika risk att vara otrygga i närmiljön. Boendeform har delats in i fyra kategorier: en- eller tvåfamiljshus⁶, ägd lägenhet (bostadsrätt eller andelslägenhet), lägenhet som hyrs av privat värd samt lägenhet som hyrs av allmännyttan. Skillnader mellan barn i olika boende- och upplåtelseformer är troligen i hög grad sammankopplade med bostadsområdets utformning och med vilka invånare som finns där. En indikation på detta får vi redan i Tabell 5:2 där det framgår att medan närmare tre fjärdedelar av alla 10–18-åringar bor i hus (inklusive parhus), gäller detta bara för 40 procent för barn till ensamstående föräldrar och 25 procent av barnen till utrikesfödda föräldrar.⁷ Dessa båda grupper är, liksom barn från arbetarhem, överrepresenterade i hyressektorn, fr.a. i allmännyttan. Den kate-

⁵ En annan dimension som vi inte kommer att kunna fänga är att flera av de faktorer som skapar otrygghet också involverar moment av spänning. Det råder ett dynamiskt förhållande mellan otrygghet-rädsla, spänning-fascination och trygghet-säkerhet (Rasmussen 1998). Storstadsmiljöns hotbilder om brottslighet, narkotika och alkohol har i stor utsträckning ersatt gamla tiders rykten och sägner om naturens väsen och makter. Det handlar om ett slags "rädsefolklore"; rädsla är mycket mer än en individs reaktion på en fara, och berättelser om oro och rädsla är något annat än endast beskrivningar av faktiska upplevelser (Zetterlund citerad i Rasmussen 1998; se även t.ex. Estrada och Nilsson 2001).

⁶ Enfamiljshusen utgör här 98 procent och tvåfamiljshusen 2 procent. Majoriteten av dem som bor i en- och tvåfamiljshus äger huset (88 procent). 7 procent av en- och tvåfamiljshusen är bostadsrätter, andelslägenheter eller dylikt, och 5 procent av boende i en- eller tvåfamiljshus hyr sin bostad.

⁷ Notera att skillnaderna i procentsatserna mot Figur 5:1 beror på att uppgifterna gäller olika åldersgrupper och också på att vi i Figur 5:1 (liksom i Kapitel 3) urskiljer dem som bor i enfamiljshus och äger det. I Tabell 5:2 ingår både enfamiljshus och parhus och såväl ägt hus som hyrt.

gorin hyresvärdar är den allra vanligaste för barn med utrikesfödda föräldrar. Barn med föräldrar från annat nordiskt land bor oftare i villa och mer sällan i hyreslägenhet jämfört med barn med annan invandrarbakgrund (siffrorna visas inte).

Vi kan också se att boende- och upplåtelseform är ganska starkt relaterad till vilken ortstyp man bor i. Vi använder den ortstypsvariabel som beskrevs i Kapitel 2. Den urskiljer storstäder, vilket är speciellt viktigt här: lägenhetsboende, speciellt i allmännyttan, är betydligt vanligare i storstäder, men även i andra större eller medelstora städer (över 30 000 invånare).

En aspekt av tryggheten i bostadsområdet är, som nämndes ovan, hur väl man känner igen sig, vilket i huvudsak beror på hur länge man bott där. I den undre delen av Tabell 5:2 visar vi hur många barn som bott i sin nuvarande bostad i hela sitt liv, fem år eller längre, respektive kortare än fem år.⁸ Variationen mellan boendeformerna är stor. Av barn och ungdomar som bor i villa har hela 45 procent bott där hela livet. Det gäller bara för sex-sju procent av dem som bor i hyrd lägenhet och för 23 procent av dem som bor i ägd lägenhet.

⁸ Informationen är hämtad från föräldraintervjun, där vi frågat vilket år de flyttade in i den nuvarande bostaden.

Tabell 5:2. Beskrivning av barnens boende- och upplåtelseform. Viktade, avrundade procent. (N= 1 304)

	En- eller tvåfamiljs- hus	Lägenhet, ägd	Lägenhet, hyr av privat värd	Lägenhet, hyr av allmännyttan	Summa %
Alla	74	7	7	11	99
<i>Ålder</i>					
10-12 (ref.)	78	5	6	11	100
13-15	73	9**	5	12	99
16-18	73	7	9	11	100
<i>Familjetyp</i>					
Båda föräldrarna (ref.)	84	5	4	8	101
En förälder	40***	18***	14***	28***	100
Ombildad familj	73**	6	11**	11	101
<i>Samhällsklass</i>					
Högre tjänsteman (ref.)	88	5	4	3	100
Tjänsteman, medel/lägre	74***	8	8	10**	100
Företagare	87	5	3	5	100
Arbetare	62***	9	10**	20***	101
<i>Föräldrars födelseland</i>					
Sverige (ref.)	83	7	5	5	100
Annat land	25***	10	15***	50***	100
<i>Ortstyp</i>					
Storstad	52***	13***	12***	23***	100
Stad > 30 000	58***	10***	14***	18***	100
Småstad/köping	86**	4	4**	6	100
Landsbygd/samhälle (ref.)	94	3	0	3	100
<i>Tid i bostaden</i>					
Hela livet (ref.)	45	23	7	6	
5 år eller längre	34***	33	13	40***	
Kortare än 5 år	21***	44**	80***	54***	
<i>Summa %</i>	100	100	100	100	

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån, ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

Mot bakgrund av detta kan man förmoda att barn i hyrda lägenheter upplever en lägre grad av trygghet i sitt bostadsområde. Med hög omflyttning i ett område är det rimligt att anta att kontakten mellan grannar är lägre; man kanske varken är bekant med eller känner igen de närboende. Dessutom kan människor som har resurser att köpa hus eller lägenhet välja bostad och bostadsområde

i större utsträckning än dem som hyr och därmed undvika områden som upplevs som otrygga. En rad olika segregeringsmekanismer bidrar säkert till att barn i olika grupper har strukturellt skilda möjligheter till en trygg miljö, varav ekonomi är en viktig faktor (men där boendepreferenser också spelar in).

5.4.1 Föräldrars upplevelse av problem i bostadsområdet

För att få en utförligare deskriptiv bild av barnens boendemiljö visar vi i Tabell 5:3 hur barnens föräldrar besvarat frågor om några definierade problem i bostadsområdet.⁹ *Buller från trafik* uppges som ett problem av ungefär tio procent av föräldrarna. Det är värt att påpeka att frågan mäter något annat än om trafiken upplevs som farlig. Personer boende i hyrd lägenhet ser *dåligt underhållet bostadshus* som ett problem i högre grad än dem som äger sin bostad. Att utrikesfödda uppges det i högre grad än svenskfödda beror på att de oftare bor i hyreshus. Personer som bor i lägenhet anser, inte oväntat, att *oljud från grannar* är ett större problem än vad villaägare gör. Värst upplevs det av boende i privatägda hyreshus. Mödrar uppfattar i högre grad än fäder *vandalism och brottslighet* som ett problem. Vad gäller *brist på kollektiva färdmedel* ser mönstret annorlunda ut än i svaren på de övriga frågorna. Personer som bor på landet eller i mindre samhällen anger det som ett problem i högre grad än de som bor i större städer och villaägare i högre grad än lägenhetsboende. Att bo i lägenhet innebär alltså att ha bättre tillgång till vissa tjänster, som kollektivtrafiken.

Beträffande *rädsla för att gå ut på kvällen* återfinns en stor skillnad mellan mödrar och fäder, vilket vi känner till från tidigare studier (se t.ex. Häll 1997; Estrada och Nilsson 2001). Storstadsbor är oftare rädda än andra grupper. Boendeform samvarierar också tydligt med rädsla för att gå ut. Boende i hyresrätter är mer rädda än dem som äger sin bostad och den största andelen som upplever rädsla bor i allmännyttan – en tredjedel av barnen där har föräldrar som är rädda för att gå ut på kvällen.¹⁰ Det är också värt att notera att 28 procent av utrikesfödda respondenter uppges att de är rädda

⁹ Frågan lyder: "Har du något av följande problem där du bor?" Svartalternativen för de olika indikatorerna, som anges i kursiv stil i texten, är "Ja/Nej".

¹⁰ Här är det viktigt att understryka att de siffror vi redovisar är på barnnivå. Att det är 33 procent av barnen som har föräldrar som upplever sig otrygga betyder inte att det är lika stor andel av de vuxna. Detta är speciellt viktigt att ha i minnet när det gäller utrikesfödda som ju har fler barn än andra (se Kapitel 7).

att gå ut på kvällen. Föräldrar med europeisk eller utomeuropeisk bakgrund upplever oftare otrygghet i området, de med ursprung i ett annat nordiskt land uppvisar lägre andelar (32 procent respektive 20 procent; dessa siffror visas inte i tabellen).

Den multivariata analysen visar att den övervägande delen av skillnaderna i otrygghet sammanhänger med boendeform; personer med invandrarbakgrund är överrepresenterade i hyresrätter, och i synnerhet i allmännyttan. Men även sedan man kontrollerat för boendeform finns starka samband som visar att utrikesfödda är räddare än svenskfödda, och mödrar mer rädda än fäder (se även Estrada och Nilsson 2001).

Vi kan med våra data inte uttala oss om orsaken till de starka effekterna av boendeform, men en förklaring kan vara att de lägenheter som ägs av allmännyttan ofta ligger i de mer utsatta bostadsområdena, vilket medför att de har ett större inslag av hyresgäster med olika typer av problem. En annan förklaring kan vara att det finns en hög grad av omflyttning i dessa områden. Vi får inget stöd för antagandet att det är det är den person vi intervjuat som själv inte hunnit skaffa sig en förankring i området, eftersom vi inte finner någon effekt av tid i bostaden på rädsla när boendeform är konstanthållen. Om det är stor omsättning på grannar kan detta dock leda till en allmänt svag förankring och en hög grad av anonymitet i bostadsområdet, vilket i sin tur kan påverka hur trygg man är och upplever sig vara. Det kan också vara så att de boende har erfarenheter av hot eller våld som gör att de har anledning att känna sig rädda, eller att de har hört rykten som har sådana konsekvenser. Vissa av de grupper som framstår som mest otrygga kan också vara i en allmänt utsatt situation; ensamföräldrar kan t.ex. känna sig otrygga att gå ut eftersom det kan innebära att barnen blir lämnade ensamma.

Tabell 5.3. Andel barn vars föräldrar upplever olika problem i bostadsområdet. Viktade, avrundade procent samt oddskvoter från multivariata logistiska regressioner. (N= 1 304) (Tabellen fortsätter på nästa sida.)

	Buller från trafik		Bostadshuset dåligt underhållet		Oljud från grannar	
	Procent	Odds-kvoter	Procent	Odds-kvoter	Procent	Odds-kvoter
Alla	10		7		7	
<i>Barnets ålder</i>						
10-12 (ref.)	9	1,00	6	1,00	8	1,00
13-15	10	1,09	8	1,21	6	0,45
16-18	10	1,01	6	0,73	7	0,62
<i>Intervjuad förälders kön</i>						
Man (ref.)	8	1,00	6	1,00	4	1,00
Kvinna	11	1,10	7	0,66	9**	1,22
<i>Familjetyp</i>						
Båda föräldrarna (ref.)	9	1,00	3	1,00	4	1,00
En förälder	14**	1,28	20***	6,14***	17***	1,90
Ombildad familj	9	0,81	11***	2,93*	10	1,18
<i>Samhällsklass</i>						
Högre tjänsteman (ref.)	5	1,00	7	1,00	5	1,00
Tjänsteman, medel/lägre	10*	1,86	6	0,50	7	1,02
Företagare	5	0,97	2*	0,21*	2	0,50
Arbetare	16***	3,11***	10	0,58	12**	1,79
<i>Föräldrars födelseland</i>						
Sverige (ref.)	9	1,00	6	1,00	6	1,00
Annat land	15*	1,42	14***	1,27	14***	0,77
<i>Barnets tid i bostaden</i>						
Hela livet (ref.)	8	1,00	2	1,00	4	1,00
5 år eller längre	7	0,65	6	1,79	5	0,69
Kortare än 5 år	15**	1,37	13***	1,25	13***	0,85
<i>Ortstyp</i>						
Storstad	13	1,22	12	1,40	15***	3,60**
Stad > 30 000	8	0,55	8	0,72	10***	1,61
Småstad/köping	11	1,19	6	1,51	4	1,34
Landsbygd/samhälle (ref.)	8	1,00	4	1,00	2	1,00
<i>Boendeform</i>						
Villa (ref.)	8	1,00	3	1,00	2	1,00
Lägenhet, ägd	13	1,09	2	0,26	19***	6,10***
Lägenhet, hyr av privat värd	26***	2,36*	37***	12,85***	36***	13,55***
Lägenhet, hyr av allmännyttan	13	0,98	13***	2,13	17***	4,81***

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån, ** = 5 %-nivån, * = 10 %-nivån.

Tabell 5.3. (forts). Andel barn vars föräldrar upplever olika problem i bostadsområdet

	Vandalism eller brottslighet		Brist på kollektiva färdmedel		Rädd att gå ut på kvällen	
	Procent	Odds-kvoter	Procent	Odds-kvoter	Procent	Odds-kvoter
Alla	7		21		8	
<i>Barnets ålder</i>						
10-12 (ref.)	8	1,00	21	1,00	7	1,00
13-15	7	0,71	21	1,06	9	0,99
16-18	6	0,60	22	1,09	9	1,26
<i>Intervjuad förälders kön</i>						
Man (ref.)	5	1,00	24	1,00	1	1,00
Kvinna	10**	1,89*	19*	0,94	14***	19,83***
<i>Familjetyp</i>						
Båda föräldrarna (ref.)	6	1,00	22	1,00	6	1,00
En förälder	14***	1,97*	15*	1,61	18***	1,22
Ombildad familj	5	0,62	26	2,24**	3	0,20
<i>Samhällsklass</i>						
Högre tjänsteman (ref.)	6	1,00	22	1,00	5	1,00
Tjänsteman, medel/lägre	8	1,03	21	0,88	6	0,58
Företagare	7	1,17	34**	1,39	3	0,45*
Arbetare	8	0,87	16	0,65	14***	1,12
<i>Föräldrars födelseland</i>						
Sverige (ref.)	7	1,00	23	1,00	5	1,00
Annat land	12*	1,31	9***	1,24	28***	2,75**
<i>Barnets tid i bostaden</i>						
Hela livet (ref.)	6	1,00	26	1,00	4	1,00
5 år eller längre	6	0,80	24	1,11	10***	1,41
Kortare än 5 år	10	0,94	13***	0,69	10***	0,70
<i>Ortstyp</i>						
Storstad	11**	1,90	8***	0,19***	16***	2,97*
Stad > 30 000	8	1,63	8***	0,20***	13***	2,38
Småstad/köping	6	1,40	23***	0,52***	4	2,08
Landsbygd/samhälle (ref.)	5	1,00	38	1,00	2	1,00
<i>Boendeform</i>						
Villa (ref.)	6	1,00	27	1,00	3	1,00
Lägenhet, ägd	4	0,47	9***	0,43	6	0,80
Lägenhet, hyr av privat värd	13**	1,56	2***	0,16*	24***	6,07***
Lägenhet, hyr av allmännyttan	15***	1,59	5***	0,29**	33***	6,88***

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån, ** = 5 %-nivån, * = 10 %-nivån.

5.4.2 Barns och ungdomars trygghet i bostadsområdet

Föräldrars beskrivning av bostadsområdet behöver inte delas av deras barn. Det är troligt att de t.ex. ser olika hotbilder, är rädda för olika saker. Vi övergår nu till att studera 10–18-åringarnas upplevelser av trygghet och otrygghet i sin närmiljö. Den första frågan handlar om känslan av trygghet utomhus i bostadsområdet, samt på väg till och från skolan (Tabell 5:4).¹¹

¹¹ Frågan som vi ställt lyder: "Känner du dig trygg på följande ställen?", med angivande av fem olika alternativ, varav vi här använder "utomhus i mitt bostadsområde", "på väg till skolan" samt "på väg hem från skolan".

Tabell 5:4. Upplevd otrygghet på olika platser eller i olika situationer bland barn 10–18 år. Viktade, avrundade procent. Odds-kvoter från en multivariat logistisk regression. (N= 1 304)

	Utomhus i bostads-område	På väg till skolan	På väg från skolan	Något av dessa	
				Andel i procent	Odds-kvoter
Alla	10	13	13	18	
<i>Ålder</i>					
10-12 (ref.)	13	21	19	25	1,00
13-15	9	9***	9***	14***	0,43***
16-18	9	8***	9***	14***	0,44***
<i>Kön</i>					
Pojkar (ref.)	9	12	11	16	1,00
Flickor	11	14	14	21*	1,51*
<i>Familjetyp</i>					
Båda föräldrarna (ref.)	9	13	12	17	1,00
En förälder	15**	14	13	22	1,18
Ombildad familj	10	14	16	22	1,30
<i>Samhällsklass</i>					
Högre tjänsteman (ref.)	10	13	12	18	1,00
Tjänsteman, medel/lägre	10	10	10	15	0,72
Företagare	7	14	12	18	0,91
Arbetare	11	15	15	21	0,94
<i>Föräldrars födelseland</i>					
Sverige (ref.)	9	12	12	17	1,00
Annat land	18***	19*	20**	27**	1,34
<i>Tid i bostad</i>					
Hela livet (ref.)	10	13	11	17	1,00
5 år eller längre	8	11	11	16	0,74
Kortare än 5 år	13	16	16	23	0,96
<i>Ortstyp</i>					
Storstad	13	11	12	20	1,08
Stad > 30 000	12	16	16	20	0,98
Småstad/köping	11	13	13	18	1,02
Landsbygd/samhälle (ref.)	8	14	12	18	1,00
<i>Boendeform</i>					
Villa (ref.)	8	12	11	16	1,00
Lägenhet, ägd	13	11	11	19	1,19
Lägenhet, hyr av privat värd	9	13	11	18	0,93
Lägenhet, hyr av allmännyttan	24***	22**	24***	33***	2,10*

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån, ** = 5 %-nivån, * = 10 %-nivån.

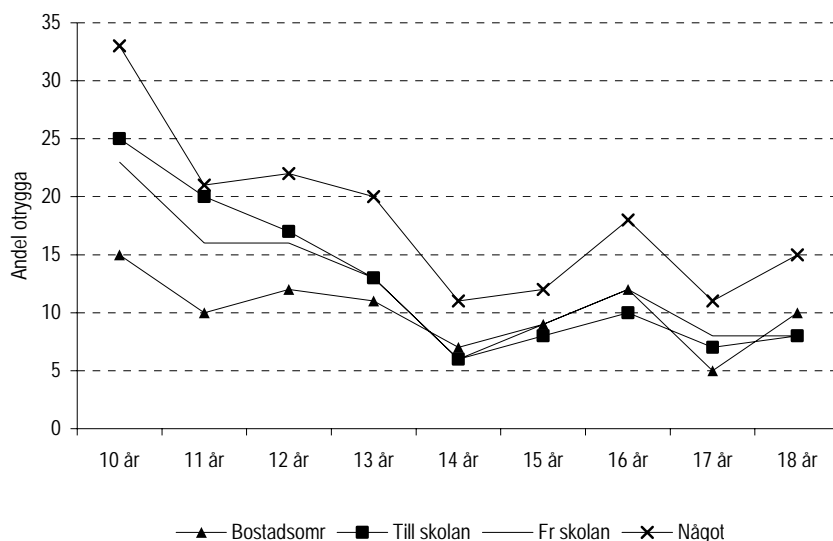
Ungefär 90 procent av alla barn svarar att de känner sig trygga i bostadsområdet; således upplever en tiondel av barnen att de är otrygga.¹² Ännu något fler, ungefär 13 procent, känner sig inte trygga på väg till eller från skolan. Skillnaden mellan åldrar är tydlig, som framgår av Figur 5:2 – ju yngre barnen är, desto mindre trygga känner de sig. Av tioåringarna är det en tredjedel som känner sig otrygga i bostadsområdet, på väg till skolan och/eller på väg från skolan. Ungefär en fjärdedel har uppgett att de känner sig otrygga på väg till eller från skolan.¹³ Otryggheten avtar mer eller mindre med ålder, även om sambandet inte är helt linjärt och den huvudsakliga skillnaden i vårt material går mellan tioåringarna och de äldre barnen. Man kan anta att det finns olika faktorer som bidrar till otryggheten för olika åldrar, t.ex. skulle en sådan faktor kunna vara att börja en ny skola. Detta skulle kunna förklara att andelen otrygga 16-åringar är något högre än andelarna för 14–15-åringar.¹⁴

¹² Vi kommer i framställningen att göra antagandet att otrygghet är att inte explicit känna sig trygg, därför använder vi oftast termen "otrygghet" trots att frågorna rör om man känner sig trygg.

¹³ I en enkätundersökning där BO och SCB frågade tioåringar om de var rädda på väg till eller från skolan uppgav 13 procent att de kände sig rädda (BO och SCB 1998). Diskrepansen mellan resultaten kan ha att göra med att frågorna är olika formulerade, och därmed mäter olika saker: rädsla är ett betydligt starkare ord än (o)trygghet. Man kan således förvänta sig att en mindre andel tioåringar ska vara "rädda" än "otrygga". Raundalen och Raundalen (1979) frågade sina respondenter om de var rädda för någon på väg till eller från skolan. Av fjärdeklassarna uppgav en dryg tiondel att de var rädda, och av femteklassarna ca fem procent. Anledningarna verkar så gott som uteslutande att ha att göra med konflikter mellan elever.

¹⁴ Skillnaderna är inte signifikanta, men eftersom det sker en uppgång för alla tre indikatorer är det sannolikt att 16-åringarna har en något förhöjd andel otrygga. För dem kan byte av skola ofta innebära att de helt byter resväg och kanske reser betydligt längre än tidigare – att andelarna går ned för 17- och 18-åringar talar för att byte av skola bara innebär kortvariga omställningsproblem.

Figur 5:2. Upplevelse av otrygghet i bostadsområde och efter skolväg, efter ålder

I BO:s och SCB:s undersökning av tioåringar (BO och SCB 1998) uppgav 60 procent av barnen att de ibland eller ofta är rädda för människor de inte känner, och 40 procent är ibland eller ofta rädda för större barn. Således kan man tänka sig att de yngre respondenterna i Barn-LNU är rädda för t.ex. konstiga människor och äldre barn (jfr även Rasmusson 1998), men även annat som trafik eller hundar, medan det för äldre ungdomar i högre grad skulle kunna vara till exempel rädsla för att bli rånad när man är ute sent på kvällarna. Barn lär sig hantera vissa "faror" med åldern (t.ex. trafik) men nya rädslor kan uppstå, bl.a. som följd av att deras närområde sträcks ut i både tid och rum.

Andelarna i Tabell 5:4 tyder på att barn till utrikesfödda känner sig mindre trygga i bostadsområdet. Bland dessa är de med utomeuropeiska föräldrar minst trygga – närmare en tredjedel har angett att de är otrygga antingen i bostadsområdet eller på skolvägen (kan ej ses i tabellen). För barnen, precis som för föräldrarna, samvarierar boendeform med upplevelsen av otrygghet. En tredjedel av barnen som bor i kommunalägda hyreshus upplever otrygghet någonstans i närmiljön, dubbelt så många som villabarnen. I en multivariat analys av otrygghet i närmiljön (Tabell 5:4, högra

kolumnen) ser vi att yngre barn är mer otrygga än äldre och att flickor är mer otrygga än pojkar (vidare analyser visar att könsskillnaden gäller i alla åldersgrupper). Den signifikanta skillnaden mellan barn med helsvensk bakgrund och barn med invandrarbakgrund som vi såg i procentsatserna försvinner dock. Vi kan konstatera att boendeform, snarare än föräldrarnas födelse-land, samvarierar med trygghet: barn i allmännyttans bostäder – där barn till utrikesfödda föräldrar är överrepresenterade, vilket vi såg i Tabell 5:2 – löper mer än dubbelt så stor risk att känna sig otrygga jämfört med barn som bor i villa. Detta gäller alltså även när vi på statistisk väg likställt dessa grupper med avseende på kön, ålder, samhällsklass, ortstyp, tid i bostaden och familjetyp. Som vi nämnde ovan är det troligt att det är variationen i bostadsområdets sociala sammansättning och omflyttning m.m. som ligger bakom sambandet.

Det är visserligen inte möjligt att direkt jämföra otryggheten bland vuxna och barn på basis av våra analyser, dels för att vi har olika indikatorer, dels för att vi har viktat svaren från de vuxna med antalet barn. Med Tabell 5:3 (för föräldrar) i minne förefaller det ändå rimligt att tro att barnens otrygghet är jämnare fördelad än föräldrarnas. Effekterna är långt mycket svagare, även om mönstret – med kvinnor, (barn till) utrikesfödda och boende i allmännyttan som otryggast – är detsamma. Det starka könsmonstret som man finner bland vuxna och även bland äldre ungdomar (Estrada och Nilsson 2001) finner vi inte i Tabell 5:4 (inte ens när vi special-studerar 15-18-åringarna). Kanske är det så att kvinnors större otrygghet/rädsla relativt män är något som växer med åldern och som blir speciellt tydligt bland föräldrar?

5.4.3 Händelser i bostadsområdet

Att vara trygg i sin närmiljö är ett tecken på en hög levnadsnivå. Otrygghet är en funktion av föreställningen om vad som kan hända en, vilken kan baseras på självupplevda händelser i bostadsområdet eller på olika indirekta utsagor om faror (inklusive de som sprids via massmedia och ryktesvägen). Närmast skall vi studera både upplevelse av otrygghet och utsatthet för faktiska händelser, och avsluta med att analysera om det finns någon relation mellan dem.

Deltagarna i Barn-LNU tillfrågades om det under det senaste halvåret hänt att de i sitt bostadsområde inte vågat gå ut; att någon

hotat dem så att de blivit rädda; att någon slagit eller sparkat dem; att någon jagat, stängt in eller hållit fast dem; eller att någon stulit eller med flit haft sönder något för dem. I Tabell 5:5 ser vi att knappt tre procent uppger att det under de senaste sex månaderna hänt att de inte vågat gå ut i bostadsområdet. Utomhus i området har nio procent blivit hotade, slagna eller jagade, och sju procent har blivit bestulna det senaste halvåret. I svaren på frågorna om utsatthet för hot, slag eller att ha blivit jagad är den enda signifikanta skillnaden den mellan könen. Pojkar är mer utsatta för att bli hotade, slagna och jagade än flickor. Fler pojkar än flickor blir också utsatta för stöld. Här finns också en skillnad i åldrar: 13–15-åringar är den mest utsatta gruppen.

Tabell 5.5. Andel barn, 10–18 år, som varit utsatta för olika händelser i området där de bor, under det senaste halvåret. Viktade, avrundade procent. (N= 1 304)

	Jag har inte vågat gå ut	Någon har hotat mig så jag blev rädd	Någon har slagit eller sparkat mig	Någon har jagat, stängt in eller hållit fast mig	Någon har hotat, slagit/ sparkat eller jagat/stängt in/hållit fast mig	Någon har stulit eller med flit haft sönder något för mig
Alla	3	4	6	3	9	7
<i>Ålder</i>						
10-12 (ref.)	3	4	6	2	10	5
13-15	4	5	6	3	10	9*
16-18	2	3	6	3	7	6
<i>Kön</i>						
Pojkar (ref.)	3	5	8	4	12	9
Flickor	3	3	3***	1*	6***	5**
<i>Familjetyp</i>						
Båda föräldrarna (ref.)	2	4	6	3	9	6
En förälder	4	5	6	3	10	10
Ombildad familj	3	5	6	3	11	5
<i>Samhällsklass</i>						
Högre tjänsteman (ref.)	4	6	5	3	9	6
Tjänsteman, medel/lägre	2	3	7	3	10	8
Företagare	3	4	6	1	8	8
Arbetare	3	3	5	3	8	7
<i>Föräldrars födelseland</i>						
Sverige (ref.)	3	4	6	3	10	7
Annat land	3	2	5	1	7	5
<i>Tid i bostaden</i>						
Hela livet (ref.)	2	4	4	2	8	7
5 år eller längre	4	4	7	4	11	8
Kortare än 5 år	3	3	6	3	9	5
<i>Ortstyp</i>						
Storstad	5	5	8	3	12	11**
Stad > 30 000	4	4	5	4	8	5
Småstad/köping	1	4	5	2	7	7
Landsbygd/samhälle (ref.)	2	4	6	3	9	5
<i>Boendeform</i>						
Villa (ref.)	2	4	5	3	9	7
Lägenhet, ägd	6*	9	9	4	13	9
Lägenhet, hyr av privat värd	2	2	7	4	9	2
Lägenhet, hyr av allmännyttan	4	1	5	1	8	9

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån, ** = 5 %-nivån, * = 10 %-nivån

Även i en multivariat analys med "jag har inte vågat gå ut" som beroende variabel återfinns bara en svag signifikant skillnad, den med avseende på boendeform (resultaten visas ej). Enligt Raundalen och Raundalen (1979) är frågan om man inte vågar gå ut betingad av ålder, åtminstone bland de yngre. Bland förstaklassarna i deras studie svarade nära hälften att det hände att de inte vågade gå ut, och en knapp fjärdedel av andraklassarna. Rädslan avtar dock mer eller mindre med åldern, och bland åttonde- och niondeklassarna svarade bara knappa fem procent att de ibland inte vågade gå ut. Detta resultat överensstämmer någorlunda med våra resultat (fyra procent i åldern 13–15 har ibland inte vågat gå ut). I våra data finns dock inget linjärt samband med ålder.

Vad gäller "någon har hotat, slagit/sparkat eller jagat/stängt in/hållit fast mig" återfinns en signifikant skillnad mellan könen. Flickor löper ungefär hälften så stor risk som pojkar att utsättas för något. I en studie med niondeklassare utförd av BRÅ (Ring 2000) konstaterades att drygt en av tio hade råkat ut för allvarligt hot någonstans, och sex procent för grövre våld. Medan det inte fanns någon skillnad mellan könen med avseende på utsatthet för hot, råkade pojkar ut för våld i högre grad än flickor. Detta stämmer överens med våra resultat, där skillnaden mellan könen är signifikant vad gäller utsatthet för slag och att ha blivit jagad, men inte för att ha blivit hotad. Utsatthet för stöld är vanligare förekommande i åldersgruppen 13–15 jämfört med övriga åldersgrupper. Även när det gäller stöld är pojkar mer utsatta än flickor.

Vad kan vi då konstatera utifrån de hittills presenterade resultaten? Frågan om huruvida det under det senaste halvåret hänt att man inte vågat gå ut genererar i princip inga skillnader mellan kategorier. I svaren om den upplevda otryggheten uppstår däremot tydliga, signifikanta skillnader mellan åldersgrupper (där de yngre är minst trygga) mellan könen (där flickor är mer otrygga) och mellan boendeformer (där boende i allmännyttan är de klart mest otrygga). Frågan om händelser i bostadsområdet – om man blivit hotad, slagen eller jagad – visar endast på skillnader mellan könen (där pojkar är mer utsatta), medan utsatthet för stöld också skiljer sig mellan åldrar. En slutsats är att de båda uppsättningarna frågor om bostadsområdet – huruvida man känner sig trygg respektive huruvida man råkat ut för vissa händelser – inte är relaterade till bakgrundsfaktorer på samma sätt.

Den kanske intressantaste olikheten gäller boendeformens betydelse – vilket vi alltså för frågor om trygghet tolkar som en indika-

tor på typ av bostadsområde. En tolkning av denna olikhet är att utsattheten för reella händelser inte behöver hänga samman med upplevelsen av trygghet.¹⁵ Det finns dock en viss grad av samvariation. Bland dem som är otrygga någonstans i närmiljön är det tolv procent som råkat ut för att ha blivit hotad, slagen eller jagad. Procentsatsen är något lägre för dem som känner sig trygga överallt: nio procent. Av dem som upplever otrygghet någonstans är det nio procent som blivit bestulna, jämfört med sex procent av dem som är trygga överallt. Dessa samband är dock mycket svaga och i stort sett tycks otrygghet och utsatthet vara okorrelerade. Det är värt att poängtera att majoriteten av de barn som upplever otrygghet någonstans *inte* har råkat ut för någon av de ovanstående händelserna, inklusive att ha varit rädd för att gå ut. Precis som Rasmusson (1998) visar är alltså inte upplevelsen av otrygghet nödvändigtvis förknippad med otäcka självupplevda händelser. Känslan av otrygghet kan komma från händelser som någon man känner varit utsatt för eller vara sammankopplad med fenomen som inte behöver utgöra "reella" hot.

5.4.4 Jämförelse mellan barns och föräldrars upplevelser

Finns det någon koppling mellan barns upplevda otrygghet och de problem som deras föräldrar angivit finns i bostadsområdet? Tabell 5:6 visar sambandet mellan de problem som föräldern har uppgivit och barns otrygghet. De två tydligaste resultaten (som också är signifikanta) innebär att där föräldrarna angett att det finns vandalism och brottslighet, respektive att de är rädda för att gå ut på kvällen, är ungefär 30 procent av barnen otrygga någonstans (i bostadsområdet eller på skolvägen). Detta är en märkbart större andel än genomsnittet (18 procent), varför det finns en viss samstämmighet i svaren mellan föräldrar och barn. Men det är värt att poängtera att det bland föräldrar som inte angivit några problem i bostadsområdet är 18 procent av barnen som är otrygga någonstans. Dessa typer av problem, rapporterade av en förälder, är således inte speciellt goda prediktorer för barns upplevelse av otrygghet. Det finns tydligen andra fenomen som barnen uppfattar som

¹⁵ Det är förstås möjligt att de som upplever sig otrygga beter sig försiktigt (går t.ex. inte ut på kvällarna och undviker platser där risken för att bli utsatt för något är relativt stor) och att de därför sällan blir utsatta för olika händelser. Detta verkar inte orimligt när det gäller äldre kvinnor, men frågan är om barn och ungdomar kan variera sitt beteende i så hög grad att ett sådant mönster uppkommer.

problem, men inte de vuxna (åtminstone inte i lika hög grad), och som bidrar till att de inte känner sig trygga.¹⁶ Här tydliggörs vikten av att fråga både barn och föräldrar om deras levnadsvillkor.

Tabell 5:6. Andel barn som upplever otrygghet någonstans uppdelat på om föräldern upplever olika problem i bostadsmiljön eller ej. Viktade, avrundade procent. (N= 1 304)

	Barn otryggt någonstans (i bostadsområdet, på väg till eller på väg från skolan)	
	Förälder angivit problem	Förälder ej angivit problem (ref.)
Buller från trafik	19	18
Bostadshuset dåligt underhållet	28	18
Oljud från grannar	18	19
Vandalism/brottslighet	29*	18
Brist på kollektiva färdmedel	16	19
Rädd att gå ut på kvällen	30**	17
Totalt ¹	19	18

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

** = statistiskt signifikant på 5 %-nivån, * = 10 %-nivån

¹ Den vänstra kolumnen för raden "totalt" baseras på barn till föräldrar som uppgivit minst ett problem.

5.5 Sammanfattande diskussion

Barns boende har förändrats påtagligt under en trettioårsperiod. Trångboddheten har minskat i takt med att allt fler bor i egna hus. Utrustningsstandarden har ökat till sådana nivåer att nästan inga barn bor i omoderna bostäder längre. Det är troligt att bl.a. en stark ekonomisk tillväxt och en aktiv bostadspolitik drivit fram denna utveckling. De största förbättringarna skedde dock fram till början av 1980-talet – sedan har utvecklingen inte gått mycket framåt.

Boendet är en väsentlig del av familjens levnadsnivå och många satsar en stor del av sin inkomst och förmögenhet för att bo bra. Just den ekonomiska sidan av boendet ligger säkert bakom de stora variationer mellan samhällsklasser och familjetyper som vi finner.

¹⁶ Man kan förstås också anta att vuxna anser att det finns fler, eller andra, problem än just de som tas upp i de specifika frågorna. I anslutning till de frågor som studeras här ställdes en öppen fråga om respondenten uppfattade några andra problem i området. Vid dags dato är dock inte svaren till denna fråga kodade.

Medan vart tionde barn (0–16 år) från högre tjänstemannahem är trångbott år 2000, gäller detta vart tredje barn från arbetarhem och över 40 procent av barn till ensamföräldrarna. Dessa siffror gäller dock med en definition på bostadsutrymme som gör alla hushåll trångbodda där barn över sex år inte har möjlighet till ett eget rum (där föräldrarna skall ha ett rum och familjen ett gemensamt rum, förutom kök). Om vi istället skulle ha använt en definition som verkade rimlig för trettio år sedan skulle bara några procent vara trångbodda även i de mest utsatta kategorierna. Det kan vara värt att notera att levnadsnivåundersökningens data tyder på en viss försämring av bostadsutrymmet under 1990-talet, speciellt påtaglig för barn till ensamstående. Denna har skett parallellt med att boendet i eget hus har minskat något.

Våra studier av Barn-LNU visar att en trygg näromgivning inte är alla förunnade. Exempelvis finns det skillnader i upplevd trygghet mellan barn som bor i villa och lägenhet och vi finner starkt stöd för hypotesen att boendeform har ett samband med barns upplevelse av otrygghet (liksom föräldrarnas). Vart tredje barn som bor i allmännyttan, däribland många med utrikesfödda föräldrar, upplever otrygghet i närområdet. Möjliga tolkningar till detta resultat är att otrygghet är förknippad med en stor omflyttning i området och därmed låg förankring, och/eller med den sociala sammansättningen av de boende i området. Dessa faktorer är förmodligen mer tongivande än den fysiska miljön som sådan, vilken dock säkert inte är obetydlig för upplevelsen av trygghet. Hur bostadsområden är planerade, gårdar utformade, belysningen anordnad och åt vilket håll portar och fönster vetter kan också påverka känslan av trygghet.

Graden av otrygghet är mycket svagt kopplad till barnens utsatthet för faktiska händelser (som att bli jagad, slagen eller bestulen). Detta kan tolkas som att trygghet och otrygghet främst handlar om en känsla; eller att indirekt information om faror i omgivningen är viktig (t.ex. vad kompisar råkat ut för eller hört talas om). Det är också möjligt att det finns andra typer av händelser eller förhållanden, som vi inte frågat barnen om, som leder till otrygghet. En dimension som förtjänar djupare studier är hur otrygghet i skolan och i bostadsområdet hänger samman.

En analys där föräldrarnas rapporterade problem i anslutning till bostadsområdet jämfördes med barnens egna utsagor om otrygghet, visade en viss överensstämmelse – t.ex. är betydligt fler barn otrygga i de fall då deras föräldrar säger att de är rädda att gå ut om

kvällarna. Men många barns upplevelse av otrygghet är orelaterad till vad föräldrarna uppger. Detta demonstrerar vikten av att basera en bedömning av barns och ungdomars levnadsnivå på frågor som är ställda direkt till dem.

Trygghet i närmiljön utgör en viktig dimension i människors liv och för deras välmående. Detta gäller naturligtvis både barn och vuxna. En stor majoritet av 10–18-åringarna lever inte bara i en modern och rymlig bostad utan också i en trygg miljö, men våra resultat stöder farhågan att svaga grupper med begränsade valmöjligheter när det gäller boendeform och upplåtelseform har ett koncentrat av problem. Vi har i våra analyser inte kunnat gå djupare in i frågan om boendesegregationen, men det är en viktig uppgift för fortsatt forskning att studera hur denna är relaterad till en problemansamling för vissa grupper av barn – exempelvis dem med utrikesfödda föräldrar och i enföräldershushåll.

6 Vardagen i skolan: arbetsmiljö, vänner och mobbing

Viveca Östberg

6.1 Inledning

Barns vardagliga arbetsmiljö är efter sex års ålder skolmiljön. Barn tillbringar mycket tid i skolan varje dag och under många år vilket gör den till en högst betydelsefull miljö. För barn utgör skolan och skolklassen ett sammanhang med möjligheter till lärande, krav, framgångar och misslyckanden. Skolklassen är också en grupp som är bestående över tid och i vilken barn har sina dagliga erfarenheter av social interaktion, vänskap och, i vissa fall, utanförskap. I detta kapitel skall vi närmare studera några aspekter av skolan som arbetsmiljö. Hur är arbetsmiljön i fysisk och psykosocial bemärkelse? Tycker eleverna att arbetstakten passar dem och får man hjälp vid behov? Hur omfattande är vänrelationerna i skolan och hur vanligt är utanförskap? Vi avslutar kapitlet med ett avsnitt som behandlar denna den kanske mest centrala aspekten av barns välbefinnande i skolan, nämligen utsatthet för kränkande handlingar, det som brukar kallas mobbing.

6.2 Klassrummets fysiska och läromässiga miljö

En majoritet av eleverna i skolan tycker att skolmiljön generellt sett är bra och denna andel tycks inte ha förändrats under perioden 1993 till 1997 (Skolverket 1997). När det gäller förekomsten av olika typer av problem verkar de fysiska skolmiljöerna ha två dominerande sådana, nämligen buller, huvudsakligen orsakat av eleverna själva, och dålig luft (delvis orsakad av byggnadsmaterial som är allergiframkallande). I en undersökning av Barnombuds- mannen (BO 1998) säger ungefär var femte grundskoleelev att de inte kan äta lunch utan att känna sig stressade. För elevers välbefin-

nande och skolresultat torde miljön i klassrummet vara speciellt viktig. Vi har frågat om det "brukar vara lugnt i klassrummet på lektionerna".

Men klassrummet är ju inte bara en allmän miljö, utan också en miljö för lärande. I vår definition av barns levnadsnivå i Kapitel 1 framhöll vi att möjligheterna till god kvalitet i undervisningen och ett lärande på barnens villkor – i deras egen takt – är en central aspekt av skolbarns vardag. Kvaliteten på undervisningen är naturligtvis i det närmaste omöjlig att mäta i en undersökning av vår typ. Vi har frågat eleverna om de tycker att de får den hjälp de behöver av lärarna i skolan, vilket ger en indikation på kvalitet. Vidare har vi frågat om de får gå fram i den takt de själva vill. Detta är en viktig aspekt av barnens arbetsmiljö – att de inte blir lämnade efter eller frustreras av att de inte får gå tillräckligt fort fram – som också är grundläggande för den individualiserade undervisning som grundskolan bygger på (se SOU 1948:27). Farhågor för en gemensam undervisning inom den sammanhållna klassens ram restes ganska tidigt efter grundskolans införande i början av 1960-talet. Kritiken har här skjutit in sig på det problematiska i att undervisa individer som går fram i olika takt (Dahllöf 1967).

I Tabell 6:1 visar vi andelarna som har något av dessa problem i skolmiljön bland 10–18-åringar. Generellt sett tycks bråkiga eller stökiga lektioner vara det allra värsta problemet – nära hälften svarar "nej, inte så ofta" eller "nej, aldrig" på frågan om det brukar vara lugnt i klassrummet. Situationen är lite värre för barn till ensamstående och för arbetarbarn. Detta kan hänga ihop med skillnader i social utsatthet mellan skolor som kan ha sin grund i t.ex. boendesegregeringen.

Tabell 6:1. Barns skolmiljö. Andelen barn, 10–18 år, som säger att det inte brukar vara lugnt i klassrummet på lektionerna; som vill gå fram fortare respektive långsammare i sitt skolarbete; som ej upplever att de får hjälp av lärare när de behöver; respektive som varken får gå fram i sin egen takt eller får hjälp av lärare. Viktade, avrundade procent. (N= 1 304)

		Inte lugnt i klassrummet	Vill gå fram...		Får ej hjälp av lärare	Fel takt ej hjälp
			Fortare	Lång- sammare		
Alla		48	9	14	11	5
Årskurs	3-6 (ref.)	48	11	8	7	3
	7-9	52	7	14**	13**	5
	Gymnasiet	41	6*	25***	16***	9*
Kön	Pojkar (ref.)	45	11	13	11	5
	Flickor	50	7	14	11	5
Familjetyp	Båda föräldr. (ref.)	45	9	11	8	4
	En förälder	56**	7	23***	21***	10***
	Ombildad familj	49	10	13	11	5
Samhälls- klass	Högre tjänsteman (ref.)	42	9	10	11	4
	Tj.man, medel/lägre	47	8	16*	10	6
	Företagare	47	10	13	10	6
	Arbetare	53**	9	15	12	5
Föräldrarnas födelseland	Sverige (ref.)	48	9	13	10	5
	Annat land	48	7	15	14	7

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1%-nivån; ** = 5%-nivån; * = 10%-nivån.

Enligt siffrorna vi får fram om takten i skolarbetet och hjälpen skolbarnen får av sina lärare är farhågorna om den svenska skolan överdrivna. Åtta av tio skolbarn i åldrarna 10–18 tycker att de får gå fram i den takt de vill och nio av tio upplever att de får hjälp av en lärare vid behov. Kombinationen av problem – att inte få gå fram i sin egen takt och inte få hjälp – erfar fem procent av eleverna.

Det finns inte särskilt stora skillnader bland barnen när det gäller de skolproblem som studeras i Tabell 6:1. Uppenbart är dock att skolarbetet blir svårare i högre stadier: i gymnasiet är det så många som var fjärde som vill gå långsammare fram och 16 procent tycker inte att han eller hon får tillräcklig hjälp av lärare. Barn med olika social bakgrund skiljer sig inte alls när det gäller önskan att gå

snabbare fram, och bland dem som vill gå långsammare fram finns det endast små skillnader. Den grupp som har de största problemen är barn som bor med en ensamstående förälder, och här är skillnaderna stora (dessa resultat kvarstår även vid multivariat analys där bl.a. ålder hålls konstant. Se även Kapitel 7). Närmare var fjärde i den kategorin vill gå långsammare fram och var femte upplever att lärarna inte är till hjälp. Var tionde har båda problemen. Dessa andelar är i stort sett dubbelt så höga som för de andra grupperna med två vuxna i hushållet.

6.3 Vänner i skolan och kamratstatus

Skolan är inte bara en fysisk och en lärandemiljö. För barn är den inte minst en social miljö. Den är en "officiell" arena där ens identitet och popularitet skapas och blir av betydelse. Inom skolklasser bildas en informell struktur av sociala relationer och en aspekt av denna struktur är status, det vill säga individens ställning bland klasskamraterna i ett visst avseende, till exempel som någon man uppskattar, tycker om eller respekterar. Kamratstatus refererar alltså till en rangordning av positioner där individens position är den som hennes klasskamrater tilldelar henne (se t.ex. Moreno 1953; Stütz 1985). Den hierarkiska dimensionen är en realitet för elever i det dagliga livet. Det har visats att barn och ungdomar beskriver strukturen inom sin kamratgrupp som hierarkisk och att de kan identifiera kamrater i termer av status och popularitet (se Michell och Amos 1997). En annan viktig aspekt av klassrummets sociala liv är om någon elev blir utanför. Det är en indikation på att den sociala grupp som skolklassen utgör inte fungerar tillfredsställande. Detta är inte bara ett problem för den som drabbas utan också en möjlig hotbild för dem som – för tillfället – inte är drabbade. Skolklassens sociala liv är förstas långt ifrån uttömt med detta: förutom mobbning, som behandlas särskilt i nästa avsnitt, är en viktig social relation den med lärarna. Denna relation är inte bara viktig för elevens sociala villkor, utan troligen också väsentlig för lärandet.

I Tabell 6:2 visar vi andelen av eleverna i vår studie som uppfattar sig som "bland de mest populära" i klassen, samt dem som antingen uppfattar sig som "mindre populär än de flesta" eller "bland de

minst populära”.¹ Tabellen visar vidare andelen som inte har någon nära vän i skolklassen. Därefter följer andelen som uppger att det finns någon eller några i klassen ”som är utanför och som ingen vill vara med”.² Slutligen visas andelen som svarar att någon lärare behandlar honom/henne ”illa eller orättvist” minst en gång i månaden.

Tabell 6:2. Skolans sociala miljö. Andelen barn, 10–18 år, som upplever att de är bland de mest populära respektive mindre populära än de flesta i klassen; som inte har någon nära vän i klassen; som säger att det finns någon i klassen som är utanför; samt som upplever att någon lärare behandlar dem illa eller orättvist. Viktade, avrundade procent. (N= 1 304)

		Popularitet i klassen		Har ej nära vän	Någon utanför	Lärare behand illa
		Mindre pop	Mest pop			
Alla		9	20	10	33	10
Årskurs	3-6 (ref.)	12	22	5	31	7
	7-9	7*	21	9*	38*	13**
	Gymnasiet	7*	14**	20***	29	11
Kön	Pojkar (ref.)	9	18	10	28	11
	Flickor	9	21	10	36**	9
Familjetyp	Båda föräldr. (ref.)	9	19	8	31	9
	En förälder	10	20	19***	35	14*
	Ombildad familj	5	24	10	34	14
Samhällsklass	Högre tjänsteman (ref.)	10	17	11	33	9
	Tj.man, medel/lägre	6	21	10	36	11
	Företagare	7	23	6	33	12
	Arbetare	12	20	11	29	9
Föräldrarnas födelseland	Sverige (ref.)	9	19	10	34	11
	Annat land	9	24	12	26	7

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

¹ Det mått på status som används här är självskattat, dvs. barnet har själv angivit hur populär han/hon är i skolklassen. Statusen är alltså den självupplevda vilket inte behöver vara detsamma som vad de andra eleverna i klassen anser.

² Där bör det nämnas att hela 25 procent svarar ”vet inte” på denna fråga, vilket kan tyda på att det åtminstone inte är någon tydlig eller systematisk uteslutning av någon elev.

Det finns en viss skevhet i svaren på frågan om popularitet – medan 20 procent anser sig tillhöra de mest populära är det bara nio procent som säger sig vara mindre populära än de flesta. I gymnasiet är det dock färre som anser sig vara bland de mest populära (13 procent). Populariteten, som den upplevs av barnen själva, är jämnt fördelad över de grupper vi studerar. Samma gäller dock inte frågan om man har någon nära vän i skolklassen: det är bara 10 procent som saknar en sådan, men den andelen är fördubblad bland gymnasieelever, kanske för att många håller fast vid sina inarbetade vänkontakter från högstadietiden (eller för att en del just börjat på gymnasiet och inte hunnit skaffa vänner bland nya klasskamrater). Mer oroväckande är den höga andel barn till ensamstående som uppger att de inte har någon nära vän i klassen – en förklaring kan vara att barnen ofta flyttar efter skilsmässan (Jonsson 1997).

Var tredje elev mellan 10–18 år uppger att någon i klassen är utanför och det är sannolikt en underskattning eftersom vi räknat dem som svarat "vet ej" till de problemfria. Detta tycks vara en hög siffra, men en som verkar rimlig i relation till de resultat om utsatthet som visas i nästa avsnitt. Ungefär en av tio elever uppger att de blir illa eller orättvist behandlade av en lärare en gång i månaden eller oftare (bara 1,5 procent svarar "varje dag"). Att någon är utanför i skolklassen verkar vara ett förhållande som oftare rapporteras av flickor. Att gå i en skolklass där något barn är utanför respektive att uppleva sig illa eller orättvist behandlad av en lärare verkar vara vanligare för högstadielever än i årskurserna tre till sex. I övrigt finns ingen större variation mellan de kategorier vi studerar.

6.4 Utsatthet och mobbning

Förekomsten av kränkande behandling, eller mobbning, har alltmer kommit att ses som ett stort problem i skolan. Det är inte bara problemets omfattning som har uppmärksammats, utan också dess ibland förödande konsekvenser för de utsatta med t.ex. havererad skolgång, psykisk och fysisk ohälsa. I BRIS:s redovisning av barns samtal till Barnens Hjälptelefon under 1999 var mobbning det vanligaste enskilda problemområdet. Omkring 13 procent av samtalen gällde mobbning (BRIS 2000). Barnombudsmannen menar med hänvisning till de sista årens statistik att mobbning ser ut att vara

ett av de allvarligaste problemen i barns och ungdomars liv (BO 2001).

Enligt Olweus (1991) undersökningar i Sverige i mitten av 1980-talet var ca tio procent av eleverna utsatta för mobbning. Mobbning var vanligare i årskurserna 3–6 (ca elva procent) än på högstadiet (ca sex procent). Det var också vanligare att pojkar blev mobbade, speciellt på högstadiet. Andelen barn som blev utsatta för mer allvarlig mobbning uppgick till ca tre procent.

Det är svårt att säga hur vanligt mobbning egentligen är, och om omfattningen förändrats över tid, eftersom olika sätt att undersöka fenomenet och olika gränsdragningar ger delvis olika resultat. I WHO:s undersökning av skolbarns hälsovanor, som i Sverige genomförs av Folkhälsoinstitutet, ges eleverna en definition av mobbning och tillfrågas sedan om hur ofta han/hon blivit mobbad i skolan under innevarande termin (se Marklund 1997; Danielson och Marklund 2000). Andelen som svarat några gånger eller mer i årskurserna fem, sju och nio uppgår till sex–sju procent. Andelen för vilken mobbning äger rum minst en gång i veckan är två–tre procent. Några förändringar verkar inte ha ägt rum mellan åren 1993/94 och 1997/98.

I Skolverkets senaste attitydundersökning, som genomfördes under våren 2000, ombads eleverna ange om de instämde eller ej i påståendet "Du känner dig mobbad eller trakasserad av andra elever" (Skolverket 2001). Fyra procent instämde vilket var en ökning jämfört med andelen tre år tidigare då två procent instämde i påståendet. Andelen som upplever sig mobbade i högstadiet är sex procent och i gymnasieskolan två procent.

I Barnombudsmannens och SCB:s (1998) studie av elever i årskurs fyra, läsåret 1996/97, uppgav elva procent att de blivit mobbade en eller ett par gånger under läsåret. Andelen som blev mobbade minst en gång i veckan var fyra procent.

Sammanfattningsvis kan sägas att andelen barn som blir mobbade verkar röra sig kring tre–tio procent beroende på hur mobbning mäts och definieras. Yngre barn är mer utsatta än äldre (Olweus 1991; Danielson och Marklund 2000; Skolverket 2001) och i de flesta studier finner man en skillnad till pojkarnas nackdel (gäller dock ej Skolverkets undersökning).

Sedan 1970-talet har man studerat mobbning i Skandinavien medan detta forskningsområde inte rönt så stort intresse i andra länder. Att mobbning är en stor fråga i Sverige beror dock inte på att mobbning är avsevärt vanligare här än i andra länder. Tvärtom

visar WHO:s undersökningar att det är minst vanligt för svenska barn att bli utsatta för mobbning när Sverige jämförs med 23 andra länder (Marklund 1997).

När det gäller utvecklingen över tid och skillnaden mellan pojkar och flickor har innebörden av ordet mobbning, och hur mobbning mäts i olika studier, diskuterats. Man kan t.ex. tänka sig att ett uppmärksammande av problemet i media kan öka benägenheten att instämma i frågor om mobbning (inklusive i termer av minskat mörkertal). Samtidigt är det fortfarande så att det upplevs stigmatiserande att bli mobbad, det är något man skäms över. Detta påverkar svarsbenägenheten i motsatt riktning och ger ett mörkertal. När det gäller könsskillnaden är man inte säker på om mobbning av flickor verkligen är mer ovanligt eller om mobbning kan anta andra former för flickor, former som är svårare att upptäcka med de metoder som brukar användas.

En definition av mobbning som formulerats av Dan Olweus (1991:4) lyder: "En person är mobbad när han eller hon, upprepade gånger och under en viss tid, blir utsatt för negativa handlingar från en eller flera personer." En negativ handling innebär att en person tillfogar eller försöker tillfoga en annan person skada eller obehag. Detta kan ske genom ord (t.ex. hota, häna, säga elaka och obehagliga saker), fysisk kontakt (t.ex. slå, knuffa, sparka, nypa, hålla fast) eller på annat sätt (t.ex. grimaser, gester, vända ryggen, vägra efterkomma önskemål för att irritera eller sära). En annan liknande definition av mobbning har formulerats av Anatol Pikas. Pikas menar att "Mobbning är medvetna, icke-legitima fysiska eller psykiska angrepp och/eller uteslutningar ur gemenskapen, som riktas mot en enskild individ i underläge, av en grupp, vars medlemmar förstärker varandras beteende i interaktion" (Pikas i Björk 1995:21).

Enligt dessa definitioner innebär mobbning att en individ blir systematiskt och medvetet utsatt för upprepade handlingar som ger obehag, oavsett typ av handlingar. Det har heller ingen betydelse om handlingen utförs av en eller flera personer. Pikas verkar dock betona gruppens betydelse. Det gör även Gunilla Björk (1995) som studerat ett antal konkreta fall av mobbning där de inblandade parterna intervjuats. Hon menar att varje mobbningsakt kan utföras mellan två personer men att gruppen fyller en viktig funktion även i sin frånvaro. I skolklassen finns ett slags flytande social ordning där frågan om vilka som ska räknas kräver ständig bekräftelse. Som ett instrument för denna bekräftelse används och spelas olika

sociala spel där deltagarna kan öka sitt handlingsutrymme och därmed förbättra sin maktposition och ställning i gruppen. Till spelet hör vissa regler som deltagarna måste underordna sig. Björk (ibid.) menar att mobbning utgörs av en serie kränkningar och att varje kränkning är ett slags inkompetensförklaring, vilken just gäller en oförmåga att klara av det spel som för stunden spelas. Det är också svårt att ställa sig utanför detta sociala spel då deltagandet är viktigt för att överhuvudtaget kunna integreras i gruppen.

Vår syn är att mobbning i grund och botten är ett gruppfenomen. När vi sätter fokus på den individ som blir mobbad så befinner han eller hon sig i ett utsatt tillstånd eller position som är mer eller mindre varaktig över tid. Denna utsatthet kan ta sig uttryck i att han/hon erfar olika typer av negativa handlingar som från den utsatta individens sida är kränkande. Kränkningar behöver inte alltid i det enskilda fallet utföras med intentionen att vara just sådana (eller ha detta som huvudsyfte), men blir det likväl från den utsatta individens synpunkt. Om kränkande handlingar äger rum någorlunda regelbundet kan de dessutom sägas ingå i ett system som i sin helhet pekar på att det finns en medvetenhet i utförandet och att det i ett grupperspektiv är legitimt att utsätta just denna individ. Den eller de som utför den kränkande behandlingen har gruppens uttalade eller outtalade stöd, eller möter åtminstone inte aktivt motstånd i gruppen. Kränkningarna kan därför sägas vara sanktionerade av övriga gruppmedlemmar. Kränkningarna belyser, och bidrar till att bevara, den utsattas position i gruppen. De blir explicita och mätbara uttryck för mobbningen. Typen av kränkningar kan variera, bland annat eftersom de måste avpassas till den aktuella situationen och vad som där är möjligt. Iris Marion Young (1990) skriver om olika uttryck för förtryck av grupper i samhället. Hon menar att det inte är handlingarna i sig som innebär förtryck utan den sociala kontext som omger dem och gör dem möjliga och kanske även accepterade.

I vår studie har barnen inte tillfrågats om de känner sig mobbade. De har tillfrågats om de är utsatta för fyra olika typer av kränkande handlingar – handlingar som brukar ingå i definitioner av mobbning – och hur ofta sådana brukar inträffa. Handlingarna speglar både psykiska angrepp (verbala eller andra), fysiska angrepp samt att bli ställd utanför gruppen. Fördelen med denna metod är att svaren i mindre utsträckning påverkas av diskussionen kring mobbning i samhället. Svaren påverkas också mindre av skillnader mellan individer i hur de vill framställa sig själva och hur de tolkar sin

situation. Att vi i mindre utsträckning mäter upplevelsen av mobbning kan också vara en nackdel, åtminstone om det finns fall där man upplever sig mobbad men där kränkningarna är av helt annat slag eller sker relativt sällan. Ett mått som utgår från mer konkreta händelser är dock speciellt användbart när man vill undersöka förändringar över tid och skillnader mellan olika kategorier av barn.

Fördelningen av svaren visas i Tabell 6:3. Att bli orättvist anklagad är något som många upplevt vid något tillfälle men som få upplever dagligen. Omkring sju procent blir anklagade minst en gång i veckan och drygt en procent varje dag. Att andra elever visar att de inte tycker om eleven i fråga är det också många som varit med om någon enstaka gång, medan fem procent av barnen är med om det varje vecka. Majoriteten av barnen (78 procent) uppger att det aldrig händer att ingen vill vara tillsammans med barnet i fråga, medan det för drygt fyra procent är en vardaglig upplevelse. Att bli fysiskt angripen är minst vanligt. Drygt 82 procent är aldrig med om det medan två procent upplever det en gång i veckan eller oftare.

Tabell 6:3. Utsatt för kränkande handlingar i skolan. Andel barn, 10–18 år, efter typ av handling och frekvens. Viktade procent. (N= 1 304)

	Hur ofta brukar du vara med om följande saker i skolan?			
	Att andra elever anklagar dig för saker som du inte gjort eller sådant du inte kan rå för	Att andra elever visar att de inte gillar dig på något vis t.ex. genom att reta, viska eller skämta om dig	Att ingen vill vara tillsammans med dig	Att någon eller några elever slår dig eller gör dig illa på något annat sätt
Nästan varje dag	1,3	2,2	2,3	0,5
Minst en gång i veckan	5,3	2,8	2,2	1,5
Minst en gång i månaden	5,8	3,4	1,8	1,9
Någon enstaka gång	41,5	28,7	15,3	13,3
Aldrig	45,8	62,8	78,2	82,6

Fortsättningsvis kommer vi att fokusera kränkningar som äger rum minst en gång i veckan, vilket är en gränsdragning som brukar göras i andra studier. Den tyder på en hög grad av upprepning och systematik i handlingarna och därmed även på en medvetenhet i utförandet och ett underläge hos den drabbade. Denna gränsdragning innebär inte att det skulle vara en betydelselös erfarenhet/situation att bli utsatt vid något enstaka tillfälle, eller kanske varje månad. Denna gränsdragning betyder heller inte att vi kan säga att alla som blir utsatta varje vecka är mobbade. Om dessa individer t.ex. själva upplever sig vara mobbade vet vi inte.

Hur vanligt det är att bli utsatt minst en gång i veckan för barn i olika årskurser och för pojkar och flickor visas i Tabell 6:4. En minskning med ålder, eller årskurs, är synlig för alla typer av kränkningar. När det gäller könsskillnaden är det vanligare för pojkar än för flickor att drabbas av kränkningar utom när det gäller att bli socialt utesluten. Att ingen vill vara tillsammans med barnet i fråga drabbar ungefär lika ofta flickor som pojkar. Att könsskillnaden är mindre, eller obefintlig, när mobbning handlar om social uteslutning har också visats i andra studier (Olweus 1991).

I den mån sociala skillnader studerats tidigare har inga större skillnader kunnat påvisas (ibid.). I Skolverkets attitydundersökning fann man dock att barn med utrikesfödda föräldrar något oftare upplevde sig drabbade av mobbning (Skolverket 2001). Detta fann man även i Barnombudsmannens och SCB:s (1998) studie av tioåringar. I Tabell 6:4 redovisas andelen utsatta barn även efter familjetyp, social klass och föräldrars födelseland. Skillnaderna är små i de flesta fall. Detta gäller med undantag för en förhöjd risk för barn i arbetarfamiljer och barn med utrikesfödda föräldrar att vara utsatt för att bli socialt utesluten respektive orättvist anklagad.

Andelen barn som anger att de blir utsatta för någon typ av kränkningar minst en gång i veckan varierar mellan två och sju procent. Det är dock relativt sällsynt att ett och samma barn råkar ut för fler än en typ av kränkningar. Överlappningen är inte speciellt stor. Den totala andelen barn som blir utsatt för någon kränkning varje vecka är 13 procent. Andelen som blir utsatt för en typ av kränkningar är nio procent medan andelen som blir utsatt för fler typer av kränkningar är fyra procent.

Som sades tidigare kan dessa kränkningar ses som explicita och mätbara uttryck för mobbning. Olika barn utsätts dock för olika kombinationer av kränkningar och man kan anta att de barn som upplever fler typer av dessa också är i en mer utsatt position. Det

kan tyda på allvarligare former av negativ behandling eller på att barnet befinner sig i en kontext där många typer av kränkningar är möjliga att genomföra. Det borde också innebära att det för barnet finns fler otrygga situationer. Vi kommer därför fortsättningsvis att skilja mellan dem som är utsatta för en typ av kränkningar i skolan varje vecka och dem som är utsatta för flera typer, det vill säga mellan dem som är utsatta och dem som är mycket (eller mer) utsatta. Vi kan inte utgå från att alla dessa barn känner sig mobbade. Det framstår dock som troligt att de barn som är mycket utsatta också upplever sig vara mobbade. Ett sådant antagande får stöd av att andelen barn som vi definierar som "mycket utsatta" är något lägre än den andel som upplever sig vara mobbade i Skolverkets (2001) undersökning. Den totala andelen barn som är utsatta för någon form av kränkningar varje vecka är däremot högre än den andel som upplever sig vara mobbad. Frågan om exakt hur vanlig mobbning är kommer inte att få ett definitivt svar så länge det inte finns en allmän accepterad definition och säkra mätmetoder och vår avsikt är inte att ge ett sådant svar.

Tabell 6:4. Utsatt för olika typer av kränkningar i skolan minst en gång i veckan. Barn och ungdomar, 10–18 år. Viktade, avrundade procent. (N= 1 304)

	Orättvist anklagad varje vecka %	Visad ogillande varje vecka %	Lämnad ensam varje vecka %	Fysiskt angripen varje vecka %	Utsatt: En typ av kränkning varje vecka %	Mycket utsatt: Flera typer av kränkningar varje vecka %
Alla	7	5	4	2	9	4
<i>Årskurs</i>						
3- 6 (ref.)	9	6	7	3	11	6
7-9	7	6	3**	2	9	3
Gymnasiet	1***	2*	3*	0	5**	1**
<i>Kön</i>						
Pojkar (ref.)	10	7	4	3	11	5
Flickor	4***	3**	5	1	6**	3
<i>Familjetyp</i>						
Båda föräldrarna (ref.)	6	5	4	2	8	4
En förälder	8	6	6	2	10	6
Ombildad familj	5	6	5	2	10	3
<i>Samhällsklass</i>						
Högre tjänsteman (ref.)	6	7	3	2	9	4
Tjänsteman, medel/lägre	7	4	4	1	8	4
Företagare	5	2*	1	4	8	2
Arbetare	7	6	7*	3	9	5
<i>Föräldrars födelseland</i>						
Sverige (ref.)	6	5	4	2	8	4
Annat land	11*	5	7	2	13	4

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1%-nivån; ** = 5%-nivån; * = 10%-nivån.

6.4.1 Utsatthet, otrygghet och psykisk hälsa

I det här avsnittet kommer sambanden mellan barns utsatthet i skolan och deras upplevelse av trygghet respektive psykiska välbefinnande att studeras. Det kan vara svårt att veta vad som är "hönan och ägget" när det gäller barn som är utsatta i skolan. Upplevelsen av kränkningar leder rimligtvis till, och skapar, otrygg-

het och ohälsa. Det kan förstås också vara så, och är det säkerligen till viss del, att barn som av andra skäl är otrygga, oroliga eller ängsliga har en större risk att utses som måltavlor vid mobbning. Offer för mobbning beskrivs ofta just som ängsliga och även som tillbakadragna (Olweus 1991). Man kan dock vara säker på att eventuella samband mellan utsatthet och otrygghet eller ohälsa visar på en ackumulering av problem hos utsatta barn.

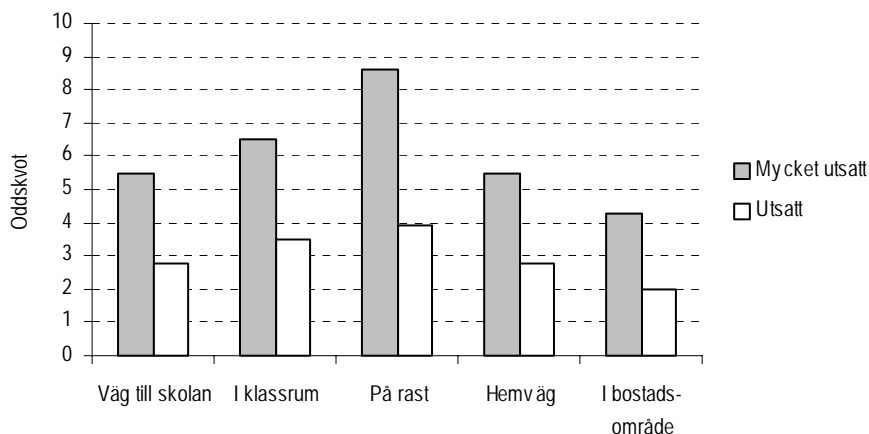
Den stora majoriteten av alla barn känner sig trygga i sina vardagliga miljöer. Andelen som anger att de inte känner sig trygga på olika ställen varierar mellan 8–13 procent. I Figur 6:1 studeras otrygghet, det vill säga att inte känna sig trygg på olika ställen,³ och hur detta samvarierar med utsatthet i skolan. I denna figur, liksom i följande figurer, visas skillnader mellan barn som är utsatta för kränkande behandling i olika grad. Värdena i diagrammen är oddskvoter och kan tolkas som den aktuella gruppens överrisk (eller underrisk) i förhållande till övriga barn, det vill säga barn som inte är utsatta (övriga barn utgör referenskategori och har givits värdet 1 – de representeras av baslinjen i diagrammen). När det gäller att känna sig otrygg på vägen till skolan är värdet för gruppen "Mycket utsatta" ungefär 5,5 vilket betyder att dessa barn har 5,5 gånger så hög risk (odds) att känna sig otrygga på vägen till skolan i jämförelse med övriga barn. Anledningen till att denna analysmetod, dvs. logistisk regressionsanalys, används här är att man vid dessa analyser behöver kunna standardisera för barnets kön och årskurs, vilket tekniken medger.

Figuren visar att det finns ett samband mellan att bli utsatt för kränkningar och otrygghet i olika sammanhang. Ju mer utsatt man är desto större är risken att man känner sig otrygg på samtliga platser/situationer som redovisas i figuren. Det gäller på vägen till skolan, i klassrummet, på rasten och på vägen hem från skolan. Alla skillnader är stora och statistiskt signifikanta. De största skillnaderna mellan utsatta barn och andra gäller rasterna i skolan. Då är risken för otrygghet nära fyra gånger högre för barn som brukar utsättas för någon typ av kränkningar varje vecka. För dem som är värst utsatta, det vill säga utsätts för flera typer av kränkningar varje vecka, är risken mer än åtta gånger högre att känna sig otrygg på rasterna i skolan. Även Skolverkets undersökning visar att det är vanligare för mobbade elever att känna sig rädda eller oroliga i

³ Frågan är formulerad på följande sätt: "Känner du dig trygg på följande ställen?". Barnet får markera huruvida det känner sig tryggt utomhus i sitt bostadsområde, på väg till skolan, i klassrummet, på rasterna i skolan, på väg hem från skolan eller inget av dessa ställen.

skolan (Skolverket 2001). I en undersökning av elever i årskurs nio framkom att närmare hälften av alla våldshandlingar som drabbar ungdomar sker inom skolans område. Det var också fallet att ju oftare man blivit mobbad desto högre var utsattheten för våld (Ring 2000).

Figur 6:1. Skillnader i att ej känna sig trygg på olika platser/situationer efter grad av utsatthet för kränkningar i skolan. Standardiserat för kön och årskurs. Övriga (ref) = 1,0

I Figur 6:1 visas också skillnader i upplevd otrygghet i bostadsområdet. Även här har de barn som är utsatta i skolan en högre risk att känna sig otrygga. Det visar att problemet inte låter sig begränsas enbart till skolan och skoldagen. Det kan förstås finnas andra skäl att känna sig otrygg än rädsla för andra barn. I Raundalen och Raundalens (1979) studie av norska barn var skäl till otrygghet i bostadsområdet, förutom rädsla för andra barn, vuxna som upplevdes som farliga samt hundar. Det verkar dock rimligt att en risk för negativa handlingar från elever i skolan är en av förklaringarna till de skillnader vi ser i figuren. En risk för att bli utsatt kan föreligga även på fritiden då elever i samma skola ofta bor i samma område. Det är också möjligt att individen bär med sig en känsla av otrygghet från skolmiljön till andra miljöer.

I Figur 6:2 visas motsvarande skillnader i olika indikatorer på nedsatt psykisk hälsa. Indikatorerna är att barnet ofta har psyko-

somatiska besvär,⁴ känner sig stressat, har lågt psykiskt välbefinnande⁵ samt ofta är orolig/bekymrad eller nedstämd/häglös enligt föräldern (en mer noggrann redogörelse av dessa indikatorer finns i kapitlet "Hälsa och välbefinnande"). Även psykisk hälsa är kopplad till utsatthet. Utsatta barn har oftare psykosomatiska besvär, känner sig stressade och har lågt psykiskt välbefinnande. Alla dessa skillnader är tydliga och statistiskt signifikanta (med undantag för överrisken för utsatta i psykosomatiska besvär där oddskvoten 1,3 inte är statistiskt signifikant). De har också i högre grad en mörk bild av sin framtid. Andelen barn totalt sett som inte instämmer i påståendet "Jag tror att jag får det bra i framtiden" är 3,5 procent och barn som är utsatta i skolan har oftare än andra en negativ syn på sin framtid. För barn som är mycket utsatta är risken 15 gånger högre att tvivla på en bra framtid.

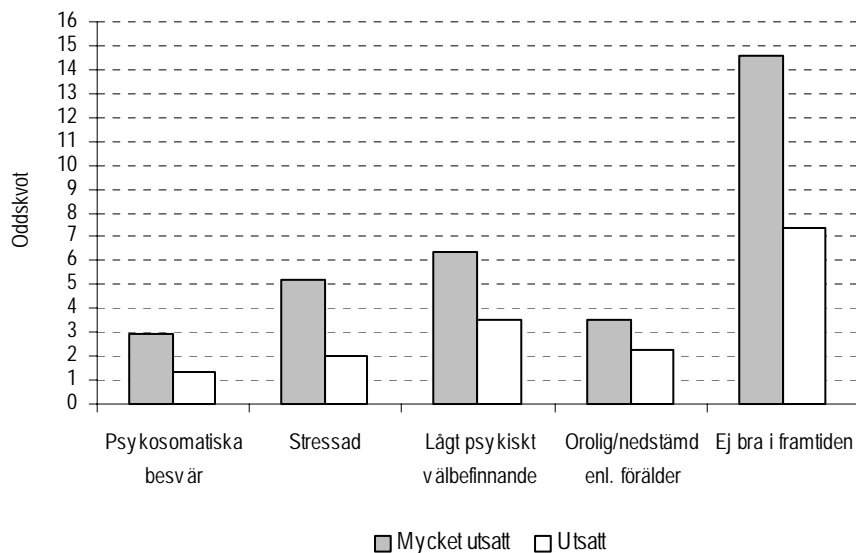
Även i andra studier där barn mer direkt tillfrågats om de anser sig vara mobbade har mobbning visats sammanhånga med psykosomatiska besvär (Williams m.fl. 1996). Mobbning har också relaterats till olycksfall i skolan (Bremberg 1987).

I den mån som kränkande behandling är orsak till de samband vi finner så visar det att problemet inte kan begränsas till skolans värld. Utsatta barn känner sig inte bara oftare otrygga i skolan utan även i bostadsområdet på fritiden. Utsatthet hänger också ihop med barnets psykiska hälsa och med barnets syn på sin egen framtid.

⁴ Något av följande besvär flera gånger i veckan: huvudvärk, ont i magen eller svårt att somna. Andelen med sådana besvär är 28 procent.

⁵ Lågt psykiskt välbefinnande definieras som att ha värdet noll eller lägre på det index som används i kapitlet om hälsa och välbefinnande. Andelen barn med lågt välbefinnande blir då 8,5 procent.

Figur 6.2. Skillnader i psykosomatiska besvär, stress, lågt psykiskt välbefinnande, föräldraskattad psykisk ohälsa och brist på framtidstro efter grad av utsatthet för kränkningar i skolan. Standardiserat för kön och årskurs. Övriga (ref.) = 1,0

6.4.2 Att bli mobbad och att mobba

Mobbning som fenomen omfattar förstås även de barn som mobbar andra barn. I WHO:s undersökning uppgår den totala andelen som varit med och mobbat andra någon gång under terminen till tolv procent för pojkar och fem procent för flickor i årskurs fem. I årskurs sju har andelarna ökat till 16 procent respektive 9 procent, och i årskurs nio till 31 procent respektive 13 procent. Det är alltså vanligare för äldre än yngre barn att mobba och vanligare för pojkar än för flickor (Danielson och Marklund 2000). Det har också visats att det i mobbningsituationer är vanligt att den som mobbar är äldre än den som blir mobbad (Olweus 1991) och speciellt när det gäller yngre barn (Boulton och Underwood 1992).

I den här undersökningen uppgav bara ett fåtal att de brukade mobba andra barn⁶ i någon större omfattning (vilket även gäller i WHO:s undersökning). Andelen barn som överhuvudtaget säger att de är med och mobbar andra elever så ofta som varje månad uppgår till en procent. Om däremot även de barn som uppger att de mobbar någon enstaka gång inkluderas uppgår andelen till 13 procent. Att mobba någon gång är vanligast bland högstadie-eleverna (18 procent). Både i årskurserna 3–6 och bland gymnasie-eleverna är andelen tio procent. Det är också vanligare att pojkar mobbar. Omkring 17 procent av pojkarna mobbade någon gång andra barn medan detsamma gällde för åtta procent av flickorna (dessa skillnader är statistiskt signifikanta, resultaten visas ej). Detta överensstämmer således i hög grad med WHO:s undersökning med tillägget att det, inte oväntat, blir mindre vanligt att mobba efter högstadietiden. Samtidigt får förstås dessa andelar betraktas med försiktighet. Det kan vara svårt att erkänna att man varit med och mobbat andra barn och svaren är troligen färgade av vad som brukar kallas social önskvärdhet. Man kanske inte alltid heller själv ser, eller vill se, sitt beteende i termer av mobbning.

Det finns inte täta skott mellan de barn som blir utsatta och de som utsätter andra för kränkande behandling. Vart fjärde barn som i denna studie uppger att de någon gång mobbade andra var själva utsatta för kränkande behandling varje vecka. Liknande resultat återfinns i Olweus undersökning från mitten av 1980-talet (Olweus 1991). Andelen barn som i den studien sa sig mobba andra barn var ca sju procent och ytterligare två procent både mobbade andra och var själva mobbade. Förutom att många barn som mobbar andra också har egna erfarenheter av att själva bli mobbade kan man hävda att kategorierna mobbare/icke-mobbare utgör en grov förenkling. Bland dessa kan en mängd olika roller eller positioner som en individ kan ha i mobbningsituationer urskiljas, t.ex. som medhjälpare i utförandet av mobbning eller som försvarare av den utsatte (se Salmivalli 1998).

Barn som mobbar kan inte bara ses som ett problem för andra utan även för sig själva. Det finns ett samband mellan att mobba andra och brottsbelastning (Ring 2000). Longitudinell forskning visar även att barn som ofta mobbar andra barn tenderar att vara inblandade i fysiskt våld som unga vuxna (Olweus 1991). Deras

⁶ Frågan lyder "Hur ofta brukar du vara med om följande saker i skolan?" där en av följdfrågorna är "Att du är med och mobbar andra elever". Svartalternativen är: nästan varje dag, minst en gång i veckan, minst en gång i månaden, någon enstaka gång respektive aldrig.

framtidsutsikter är således inte helt ljusa. Mobbning kan också vara ett resultat av grupstryck vilket kan innebära att de som utför kränkningarna kan befinna sig i en stressfylld situation. Vi ska i det följande studera hur de olika indikatorerna på psykisk hälsa/ohälsa som redovisats tidigare fördelar sig på fyra olika grupper av barn. Dessa är följande:

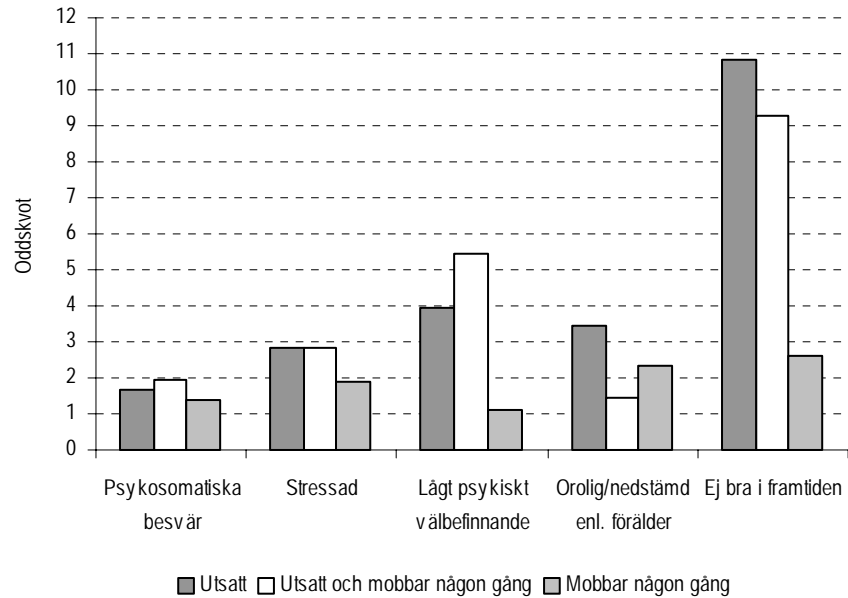
- Utsatt för kränkningar, mobbar aldrig själv (10 procent)
- Utsatt för kränkningar, mobbar någon gång (3 procent)
- Mobbar någon gång, ej utsatt för kränkningar (10 procent)
- Övriga, ej utsatt för kränkningar och mobbar aldrig (78 procent)

Grupperna är grova och inte perfekt definierade. I de två sistnämnda grupperna kan man t.ex. vara utsatt för kränkningar som äger rum mer sällan än varje vecka. Indelningen kan dock ge en fingervisning om vilka förhållanden som ingår i livssituationen för barn som är utsatta, barn som utsätter andra, respektive barn som både är utsatta och utsätter andra.

I Figur 6:3 visas att, precis som i Figur 6:2, barn som själva är utsatta också är de som mår sämst. De har oftare psykosomatiska besvär, känner sig stressade, har lågt psykiskt välbefinnande och en mörk bild av framtiden. För dem som dessutom någon gång själva mobbar verkar inte bilden mer positiv.⁷ För vissa indikatorer framstår deras situation vara värre än för dem som aldrig mobbar själva. Barn som enbart mobbar och inte själva är utsatta verkar emellertid i mindre utsträckning ha dessa problem. De har dock oftare problem om de jämförs med barn som inte är direkt involverade i mobbning. Om man jämför barn som mobbar någon gång med övriga så har den förstnämnda gruppen signifikant högre risk att känna sig stressade samt att vara oroliga/nedstämda (enligt föräldern). De ser också ut att ha en mörkare bild av framtiden, men denna skillnad är inte statistiskt säkerställd.

⁷ Överriskerna för barn som är utsatta, i förhållande till referens kategorin, är statistiskt signifikanta. Överriskerna för de barn som både är utsatta och själva mobbar någon gång är signifikanta beträffande stress, lågt psykiskt välbefinnande och framtidssyn. För barn som mobbar själva någon gång är överriskerna i stress och föräldraskattad ohälsa statistiskt signifikanta.

Figur 6.3. Skillnader i psykosomatiska besvär, stress, lågt psykiskt välbefinnande, föräldraskattad psykisk ohälsa och brist på framtidstro mellan barn som är utsatta, utsatta och mobbar någon gång, mobbar någon gång samt övriga. Standardiserat för kön och års-kurs. Övriga (ref.) = 1,0

6.4.3 Sociala relationer och sammanhang

När det gäller att förstå varför mobbning uppkommer ställs ofta frågan om vad som utmärker en person som blir mobbad respektive vad som utmärker en person som mobbar. I tidigare forskning har man kommit fram till att individuella karakteristika av typen yttre kännetecken (t.ex. längd, vikt, språk) spelar liten roll. Däremot menar man att vissa personlighetsegenskaper av typen psykologiska och beteendemässiga kännetecken är av betydelse (Olweus 1991). Man undersöker således olika personlighetsegenskaper som kan förklara att mobbning uppkommer och vidmakthålls och fokuserar olikheter mellan individer. Det har visats att barn som mobbar andra barn oftare är aggressiva och fysiskt starka. Barn som blir mobbade är, däremot, fysiskt svaga och ängsliga.

Det kan dock vara svårt att veta om dessa egenskaper, eller beteenden, är en orsak till mobbning eller en konsekvens av den samma. Hur vi tänker, känner och beter oss är sammanvävt på ett sådant sätt att det är svårt att utröna och beskriva en verklig kausalitet. Att bli mobbad medför säkerligen att man blir tillbaka-dragen, orolig och ängslig. Att den som mobbar är mer aggressiv än andra barn kan vara en orsak till mobbning men samtidigt brukar aggressivitet ses som ett problemsymtom hos barn, som ett tecken på psykisk ohälsa.

Ett annat sätt att närma sig problemet, som kan bidra med ytterligare förståelse, är att fokusera på den grupp där mobbning förekommer. En skolklass kan ses som en kombination av arbets- och kamratgrupp. Den är bestående över tid och ett sammanhang i vilket barnen tillbringar mycket tid. Detta i en ålder då relationerna till jämnåriga är viktiga. Samtidigt är grupptillhörigheten påtvingad. Det finns ingen möjlighet att välja bort andra individer och liten möjlighet att själv byta grupp. Gruppens existens över tid är inte beroende av attraktion mellan medlemmarna och för vissa barn kommer det formella medlemskapet att vara parat med informellt utanförskap. Det sociala samspel som äger rum inom skolklassen kan därför betraktas som en högst betydelsefull livssituation ur individens synvinkel. Några gruppkaraktistika som studerats är storleken på skolan eller skolklassen, vilka emellertid inte verkar ha någon större betydelse (Olweus 1991). Det finns dock andra egenskaper som kan vara viktiga. I Gunilla Björks studier (1995) ses mobbning som ett spel om makt i gruppen. Hon utgår från antagandet att i princip vem som helst kan bli mobbad, när som helst och var som helst, men bara sett mot en viss bakgrund. Hon ser mobbning snarare som en egenskap hos relationer än hos individer, som en fråga om maktrelationer. Om det är något som skiljer den som mobbar från den mobbade är det just förmågan att förstå, handskas med och spela på sociala relationer. Att förståelsen av mobbning ökar då den sociala kontexten i vilken den äger rum fokuseras är något som lyfts fram i fler undersökningar (Cullingford och Morrison 1995; Salmivalli, Huttunen och Lagerspetz 1997). Att söka orsaken till kränkande behandling av individer i t.ex. miljöfaktorer är dock vanligare när det gäller vuxna på arbetsplatser än barn i skolan (Schuster 1996).

Faktorer i skolmiljön har visats vara av betydelse för de sociala relationerna i skolklasser. Halinan och Tuma (1978) fann exempelvis att sättet som läraren delade in eleverna i grupper för under-

visningsändamål påverkade de interpersonella relationerna i klassrummet. I Barn-LNU finns få uppgifter om egenskaper hos skolklassen eller skolan. Vi kommer dock slutligen att fokusera på hur utsatthet och utförande av kränkningar samvarierar med några andra aspekter av barns sociala relationer och således närma oss frågan om mobbningens sociala karaktär. En av de aspekter vi behandlar är elevernas status i skolklassen. Förutom social status fokuseras här antalet kamrater som barnet brukar vara tillsammans med på fritiden och huruvida barnet varje vecka deltar i någon aktivitet utanför skolan som sker i grupp (idrottsutövning eller annan aktivitet). Slutligen studerar vi om barnet brukar prata med jämnåriga respektive vuxna när det är bekymrat eller oroar sig för något.

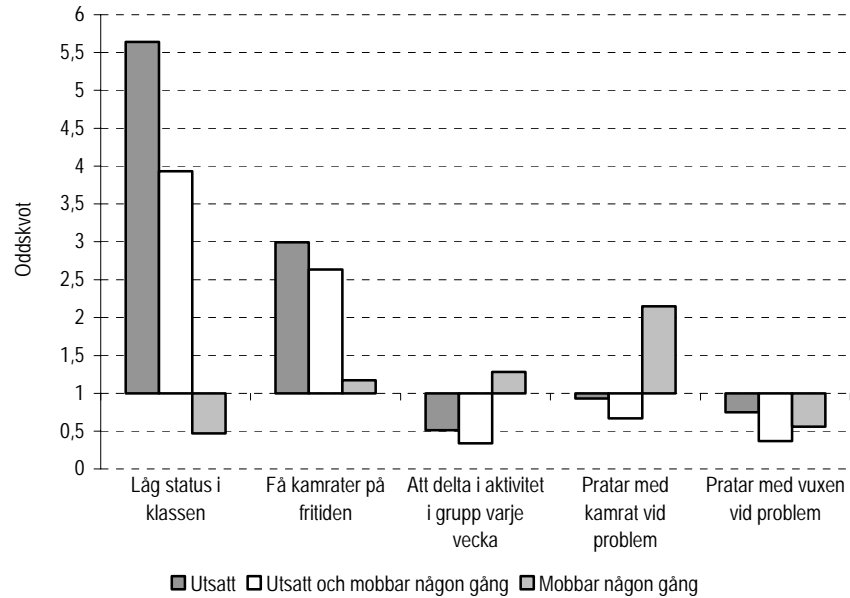
Figur 6:4⁸ visar att barn som är utsatta (inklusive dem som både är utsatta och någon gång mobbar andra) oftare uppger sig ha låg kamratstatus medan det omvända gäller för barn som mobbar andra barn. Att barn som själva mobbar någon gång har ett värde under ett betyder att de mer sällan än referensgruppen, dvs. övriga barn, anger låg kamratstatus. De skiljer sig dock inte signifikant från referenskategorierna. Här är alltså barnets sociala status den som barnet själv uppger. Man får dock liknande resultat i undersökningar där barnets status skattas av de andra barnen i klassen. Barn som mobbar tenderar att ha högre status än de som blir mobbade och kan även ha, men mer sällan, en hög statusposition i klassen. Det bör poängteras att de flesta barn med låg status inte är mobbade, däremot brukar mobbade barn ha just låg status (Schuster 1999). Att barn som mobbar har högre status än de som blir mobbade kan ses som en förutsättning för att mobbning ska

⁸ Variablerna är definierade enligt följande. Låg status i klassen bestäms genom frågan "Hur populär tror du att du är bland dina klasskamrater?". De som svarat "mindre populär än de flesta" eller "bland de minst populära" anses här ha låg kamratstatus. Andelen uppgår till nio procent. Att ha få kamrater på fritiden definieras av frågan "Ungefär hur många kompisar har du som du brukar vara tillsammans med på fritiden?" där de som svarat ingen eller en anses ha få kamrater. Detta gällde för sex procent av barnen. Att syssla med någon aktivitet i grupp bestäms av frågorna "Under en vanlig vecka, alltså måndag till söndag, hur många dagar brukar du göra något av följande på fritiden?" och följdfrågorna "Träna idrott i någon klubb eller förening, t.ex. idrott, ridning, simning?" och "Vara på någon aktivitet med en vuxen ledare som inte har med idrott att göra, t.ex. scouter, teater, schack?". Andelen som gör något av detta minst en gång i veckan är 72 procent. Om man pratar med kamrater respektive vuxna vid problem bestäms av frågan "Om du är bekymrad eller oroar dig för något, vem eller vilka brukar du då prata med?". Att prata med kompisar anses de göra som kryssat för alternativen tjejkompis, killkompis eller pojkvän/flickvän. 67 procent har kryssat för någon av dessa. Pratar med vuxen anses de göra som kryssat för något av alternativen mamma, pappa, mammas sambo, pappas sambo, någon lärare på skolan, fritidsledare, förälder till en kompis. 84 procent har kryssat för någon av dessa.

kunna äga rum. De utsattas låga status är mer eller mindre nödvändig för att de ska kunna tjänstgöra som offer vid mobbning. Detta kan också tas som ett tecken på att mobbning bör ses som ett gruppfenomen. Status i klassen är något som uppkommer genom interaktion i klassen där inte bara de barn som mobbar respektive blir mobbade är inblandade.

De barn som i denna studie uppger att de mobbar någon gång har inte heller högre risk att sakna kamrater på fritiden jämfört med övriga barn. De sysslar lika ofta som andra med organiserade aktiviteter på fritiden, aktiviteter som utövas tillsammans med andra barn. De brukar oftare ha en kamrat att delge sina problem. Relationerna till jämnåriga för barn som mobbar framstår således, förutom när det gäller mobbningsrelationen, som goda. För barn som är utsatta för kränkningar gäller det omvända. Bristen på sociala relationer till jämnåriga är tydlig även på fritiden, både i termer av kamrater och organiserade aktiviteter, och de brukar sällan prata med någon jämnårig om bekymmer och problem. Att barn som är utsatta har färre vänner medan detta inte gäller för dem som utför mobbning visar även Boulton och Underwood (1992). En likhet mellan dem som är utsatta och dem som mobbar är dock att de i mindre utsträckning än andra barn brukar prata med någon vuxen när de har bekymmer. Med vuxen avses här både föräldrar, eventuella styvföräldrar, lärare, fritidsledare eller kamraters föräldrar. Detta är typiskt för mobbning vilket bidrar till att problemet kan vara svårt att upptäcka och åtgärda för vuxna. Kännedomen om mobbning blir bristfällig hos föräldrar och lärare. Enligt Olweus studier (1991) kan situationen för både dem som mobbar och dem som blir mobbade sträcka sig över lång tid och föräldrar har ofta liten vetskap om förhållandena. Bland de barn som var mobbade i Barnombudsmannens och SCB:s (1998) studie av tio-åringar angav barnens lärare i 30 procent av fallen att det aldrig förekommit mobbning i klassen. För att få kännedom om mobbningsproblemet i enskilda fall verkar således någon form av uppsökande verksamhet vara nödvändig.

Figur 6:4. Skillnader i självskattad kamratstatus, att ha få kamrater på fritiden, att delta i aktivitet i grupp varje vecka, att prata med kamrat eller vuxen vid problem mellan barn som är utsatta, både utsatta och mobbar någon gång, mobbar någon gång samt övriga. Standardiserat för kön och årskurs. Övriga (ref.) = 1,0

6.5 Sammanfattande diskussion

Av de möjliga problem i barns skolmiljö som studerats i detta kapitel, var bristande lugn i klassrummet speciellt vanligt. De flesta barn tycker dock att de får gå fram i den takt de själva vill och att de får hjälp av lärare vid behov. Endast fem procent upplever den sämsta kombinationen av dessa, dvs. att de inte får gå fram i den takt som passar och därtill inte får den hjälp de behöver. Skolan är också i hög grad en social miljö. I skolklassen åtnjuter elever i varierande grad popularitet och vänskap. Det är också relativt vanligt att befinna sig i en skolklass där någon elev är ställd utanför gruppen. Vissa sociala skillnader finns mellan barn vad gäller deras skolmiljö. De pekar på en mer problematisk situation, både i socialt och utbildningsmässigt hänseende (gäller dock inte utsatthet för

mobbning), för barn i enförälderhushåll och för elever på gymnasiet.

Mest bekymmersam är situationen för de barn som blir utsatta för mobbning i skolan. I 1994 års läroplan slås fast att inget barn ska behöva känna sig otrygg i skolan, eller riskera utsättas för kränkande behandling. Skolverket menar att det tycks som om skolan inte lyckas så bra med att skapa ett klimat som karaktäriseras av trygghet och goda sociala relationer (Skolverket 2001). Det pågår på många håll ett arbete som syftar till att förebygga mobbning. Några aspekter av detta arbete som anses viktiga är en ökad medvetenhet, en ökad kunskap, ett aktivt engagemang från lärare och föräldrar, klara regler (både för ansvarsfördelningen inom skolorganisationen och för beteenden hos elever i skolan) och stöd och skydd till utsatta. Förutom en ökad insikt hos vuxna och barn behövs även en ökad kunskap i sig, det vill säga fler studier som kan bidra med förståelse av varför mobbning uppkommer och vidmakthålls.

Att problemet förtjänar ett stort engagemang visar både dess omfattning och räckvidd. Det är ett avsevärt antal barn som drabbas. Problemet är stort för de barn som blir mobbade och konsekvenserna låter sig inte begränsas vare sig till skolans värld eller till nutid. I detta kapitel visades att utsatta barn har en högre risk för att känna sig otrygga både i skolan och i bostadsområdet. De har också oftare lågt psykiskt välbefinnande, psykosomatiska besvär och en mörk bild av framtiden. De har låg status i klassen, få kamrater på fritiden och deltar mer sällan i gruppaktiviteter utanför skolan. De talar också i mindre utsträckning med jämnåriga och vuxna när de har problem. Det senare gäller även dem som mobbar andra barn vilket torde bidra till att hålla problemet dolt för vuxenvärlden. Barn som mobbar andra verkar överlag ha många och goda relationer till jämnåriga men med vissa mått mätt en sämre hälsa än de barn som varken brukar mobba eller bli utsatta. Därtill kan läggas att en negativ påverkan kan finnas även utanför dessa kategorier. Det kan t.ex. handla om barn som i en gruppsituation bistår den som mobbar, om påhejare, om neutrala och om barn som försöker stoppa mobbningen. För alla barn där mobbning äger rum i skolan är mobbningen en del av arbetsvillkoren, en aspekt av arbetsmiljön.

7 Utbildning som resurs under skoltiden och för framtiden: uppväxtfamilj och skolgång

Jan O. Jonsson

7.1 Inledning

För vuxna är utbildning, både allmän och yrkesinriktad, en central resurs främst därför att den påverkar möjligheterna på arbetsmarknaden. Därmed kommer en individs utbildning att vara viktig för hennes ekonomiska villkor och arbetsförhållanden. För skolbarn finns förstås detta perspektiv alltid med: skolgången kan, obligatorisk som den är upp till 16 års ålder, ses som en investering i framtida levnadsvillkor. I och genom skolarbetet skapar elever därför resurser för framtida bruk. Även om framtidsperspektivet kanske är det mest uppenbara när det gäller utbildning, inverkar också skolgången på handlingsutrymmet under ungdomstiden. Krav på läsläsning sätter gränser för hur fritiden kan utnyttjas. Samtidigt har tillägnade kunskaper och färdigheter ett egenvärde och utgör resurser också under skolåren. Att lära sig räkna och att förstå och tala engelska, för att ta två exempel, ökar rimligen ungas handlingsutrymme inom flera viktiga sfärer (när det gäller språk inte minst på fritiden). Också i ett ungdomstidsperspektiv är investeringsaspekten viktig: att hänga med i skolan under högstadiet t.ex., ger ökad valfrihet under gymnasietiden. Att sköta sitt skolarbete kan även vara ett bra sätt att erhålla andra förmåner i familjen, t.ex. ekonomiska fördelar eller mindre övervakning under fritiden. Goda skolprestationer kan också antas ge gott självförtroende och vara till gagn för det psykiska välbefinnandet.

Detta kapitel kommer att behandla 10–18-åringarnas skolarbete och utbildning. Fokus kommer alltså att ligga på skolgångens innehållsliga sida – i förra kapitlet behandlades några av skolmiljöns fysiska och sociala aspekter. Efter en inledande beskrivning kommer frågan om elevernas hemförhållanden – framför allt ekonomiska, kulturella och sociala resurser – att behandlas mer ingående.

Det finns goda skäl att fördjupa sig i detta problem. Resurserna i uppväxthemmet är just genom de olikheter de skapar i barns uppnådda utbildning den främsta mekanismen bakom den "sociala reproduktionen" i samhället. Med social reproduktion förstås här överföringen av socioekonomiska positioner mellan föräldrar och barn, dvs. det faktum att barnens framtida yrke eller samhällsklass till ganska stor del avgörs av de resurser de hade under uppväxten (se Jonsson 1988). Betydelsen av föräldrarnas sociala position (samhällsklass, eller socioekonomiska tillhörighet) för sannolikheten att deras söner och döttrar skall lyckas i skolan – t.ex. gå över till högre utbildning – brukar kallas social snedrekrytering. Barn-LNU och den avsevärda mängd information som finns om föräldrarna i LNU ger oss en unik möjlighet att komma närmare en förstäelse av detta fenomen.

7.2 Skolgång och utbildningsaspirationer

För att analysera hur det går i skolan borde vi ha någon "objektiv" information om skolprestation (t.ex. betyg eller provresultat) eller utbildningsval, men något sådant mått finns ännu inte att tillgå i vårt datamaterial.¹ Istället finns det mått på självskattade skolprestationer, på upplevd studietakt samt på utbildningsaspirationer. Det är dessa vi kommer att använda här.

Skolprestationerna i fyra ämnen, svenska, matematik, engelska och idrott, har skattats av eleven själv. Frågan lyder: "Jämfört med dina klasskamrater, hur duktig tycker du att du är i följande ämnen?" Svarsalternativen är "mycket duktig", "ganska duktig", "varken duktig eller dålig", "ganska dålig", och "mycket dålig". Det var nästan nödvändigt att låta de svarande relatera till klasskamraterna explicit, eftersom de knappast kunnat relatera till något mer aggregerat genomsnitt (möjligen med undantag av dem som fått slutbetyg i nian), och det hade inte varit önskvärt att de hade relaterat till sig själva vid en tidigare tidpunkt.

Utifrån dessa skattningar har vi skapat ett mått på sammanlagd självupplevd skolprestation som helt enkelt är genomsnittet av uppgifterna för matematik, svenska och engelska (där "mycket dålig" fått värdet 1 och "mycket bra" 5, ungefär som de gamla

¹ Vi planerar att ta in registerinformation från Årskurs 9-registret över betyg samt information om gymnasielinje från det s.k. Sökande/antagna-registret. Detta är dock inte meningsfullt att göra förrän de yngsta deltagarna blivit 17 år gamla, dvs. år 2006.

relativa betygen). Validiteten för dessa variabler kan naturligtvis ifrågasättas. Det är t.ex. så att elever delvis sorteras till skolor på grundval av studieförmåga (högutbildade föräldrar bosätter sig i områden där andra högutbildade bor) och vi har inte kunnat ta hänsyn till skillnader i genomsnittsvärde i skolprestation mellan skolor. Fördelningen av variabeln är någorlunda normal, med ett medelvärde strax över tre och med en standardavvikelse omkring 0,6 – vilket intressant nog är nästan exakt vad man finner för slutbetyg i årskurs 9.

Resultaten av den skattade skolprestationen i de kategorier av barn och ungdomar som vi tidigare studerat visas i Tabell 7:1, vänstra kolumnen. Elever i lägre årskurser har en mer optimistisk syn på sina skolprestationer, sannolikt beroende på att de ännu inte har bedömts i sådan grad att de blivit varse skolans värdering av deras kunskaper. Barn från högre tjänstemannahem har en självupplevd nivå på skolprestationerna som är högre än andra barns och barn till ensamstående och i ombildade familjer har en något lägre nivå. Här kan man notera, när vi jämför med andra studier, att måttet på självskattad skolprestation är betydligt lägre korrelerat med social bakgrund än vad ett objektiva betygsmått är.²

Genomsnittsvärdet skiljer sig alltså inte dramatiskt mellan grupperna om än i en riktning som vi förväntar oss på grundval av tidigare forskning. Samtidigt kan små skillnader vara viktiga för hur ungdomar ser på sina möjligheter att studera vidare. En förändring i faktiska betyg om 0,1–0,2 enheter på en motsvarande skala har (speciellt vid mitten av fördelningen) en relativt stor inverkan på benägenheten att söka sig till studieförberedande gymnasieutbildning. Om effekten av de självskattade skolprestationerna i Tabell 7:1 skulle vara densamma som för betyg, skulle vi förvänta oss att barn som erfarit en separation skulle ha en övergångsbenägenhet till teoretiska gymnasielinjer som är 15–20 procentenheter lägre än för andra barn (Erikson och Jonsson 1996).

² Vi har plottat betygsfördelningar uppdelat på vår årskursvariabel och finner att fördelningarna är normala (förskjutna åt höger) men ganska lika för barn från olika samhällsklasser, medan objektiva betyg – från årskurs 9 respektive gymnasiet – har samma normala form, men skiljer sig betydligt mer mellan samhällsklasser (jfr Erikson och Jonsson 1996, Figurerna 1:2 och 1:3).

Tabell 7:1. Skolgången för 10–18-åringar. Genomsnittliga självskattade skolprestationer, andelen som vill gå fram fortare respektive långsammare på lektionerna, respektive som anser att det är mycket viktigt att de får gå på universitet eller högskola. Viktade, avrundade procent. (N= 1 294)

		Självskattad skolprestation Genomsnitt	Andel som tycker takt är...		Andel mycket viktigt att gå på universitet
			För låg	För hög	
Alla		3,3	9	13	55
Årskurs	3-6 (ref.)	3,4	11	8	58
	7-9	3,2***	7	14**	59
	Gymnasiet	3,0***	6*	25***	42***
Kön	Pojkar (ref.)	3,3	11	13	53
	Flickor	3,3	7	14	57
Familjetyp	Båda föräldrarna (ref.)	3,3	9	11	55
	En förälder	3,1***	7	23***	52
	Ombildad familj	3,1**	10	13	54
Samhällsklass	Högre tjänsteman (ref.)	3,4	9	10	62
	Tjänsteman, medel/lägre	3,3	8	16*	58
	Företagare	3,2	10	13	46***
	Arbetare	3,2***	9	15	50**
Föräldrars födelseland	Sverige (ref.)	3,3	9	13	53
	Annat land	3,2	7	15	64**

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1%-nivån; ** = 5%-nivån; * = 10%-nivån.

Vi har använt ytterligare två mått på hur det går i skolan. Det ena, som vi presenterade i Kapitel 6 eftersom det också reflekterar "arbetsmiljön" i skolan, baserar sig på frågan i vilken takt undervisningen går fram. Vi redovisar andelarna som anger att de skulle vilja gå fram fortare respektive långsammare (den uteslutna kategorin svarar jakande på frågan om takt är lagom). Det är inte oproblematiskt att se detta mått som en indikator på hur bra det går i skolan – även de som tycker det är tråkigt i skolan kan t.ex. tänkas vilja gå fortare fram – men mönstret, speciellt för alternativet "långsammare" på grupp-nivå, borde säga något om vilka som har problem att hänga med.

Även här visar resultaten en stor skillnad mellan skolnivåer, där så många som var fjärde elev på gymnasiet skulle vilja gå långsammare fram, medan detta gäller för mindre än var tionde på mellanstadiet. Det mest alarmerande resultatet i Tabell 7:1 är dock

att närmare vart fjärde barn med ensamstående förälder tycker att undervisningstakten är för hög – detta beror dock delvis (men långt ifrån helt) på att fler barn i den kategorin är äldre och alltså går på gymnasiet där takten i allmänhet är högre.

Vårt tredje mått på utbildningsframgång kommer från en fråga hur viktigt barnen tycker att det är med en rad företeelser, bl.a. att "du får gå på universitet eller högskola". Andelen som besvarat denna fråga med "mycket viktigt" framgår av den högra kolumnen i Tabell 7:1. Igen kan vi se att de som går på gymnasiet har lägre aspirationer än sina yngre kamrater. Kanske är det ett resultat av att de tillägnat sig en extern bedömning av sin studiekapacitet, kanske är det en följd av att de valt en yrkesförberedande utbildning och därför redan riktat in sig på att börja jobba efter gymnasiet. Det finns en ganska tydlig inverkan av socialt ursprung, där tjänstemannabarn oftare uppfattar det som mycket viktigt att kunna studera på högskola jämfört med barn från arbetarhem och till egna företagare. De senare har ju ofta sina aspirationer knutna till företagande och inte till högre utbildning som ett medel för att nå en önskvärd social position. Barn till utrikesfödda föräldrar har högre utbildningsaspirationer, enligt detta mått, vilket inte är orimligt med tanke på tidigare forskning (t.ex. Similä 1994). Vi kan notera att vårt mått på utbildningsaspiration överlag genererar höga andelar som tycker det är viktigt att de får studera vidare – vi vet att verkligheten senare kommer att justera dessa, främst för grupper som traditionellt sett har låga övergångsfrekvenser till högre studier.

Precis som självskattad skolprestation genererar svagare samband med (t.ex.) socialt ursprung än vad betyg gör, uppvisar högskoleaspirationer lägre samband än faktisk övergång till högskolan. Om vi vill tolka våra subjektiva mått som indikatorer på externa skattningar av skolprestationer (betyg) respektive faktiskt beteende (val till högskola) måste vi ha i minnet att de är oprecisa, behäftade med mätfel. Med denna utgångspunkt kommer våra analyser att ge "konservativa" skattningar, dvs. när vi finner några skillnader mellan olika grupper kan man vara ganska säker på att de är reella (att de också finns i populationen). Avsaknaden av statistiskt signifikanta resultat kan dock inte tas som intäkt för att det inte finns något samband, de kanske skulle framträda om vi hade bättre mått. Vi behöver emellertid inte bara se våra mått som indikatorer på mer "hårda" variabler, utan kan se analyserna just som analyser av subjektiva fenomen – det kan t.ex. vara av intresse

att studera hur elever *upplever* sina skolprestationer. Då är det inte orimligt att vi finner låga samband och de behöver inte bero på att vi har mätt med låg reliabilitet.

7.3 Hemförhållanden och utbildning: betydelsen av olika former av resurser

En mängd forskning visar att hemförhållandena inverkar på barns utbildningsframgångar (se t.ex. referenser i Erikson och Jonsson 1993). Föräldrarnas utbildning, hushållets samhällsklass, familjens ekonomi, sammansättning och sociala nätverk har betydelse för såväl barns skolprestationer som för deras utbildningsval. Det kan sammanfattas som att de ekonomiska, utbildningsmässiga, kulturella och sociala resurser – eller ”kapital” – som barn har med sig hemifrån är viktiga för hur de presterar i skolan och vilka utbildningsval de gör. Den inverkan som det sociala ursprunget har är emellertid vidare än så: resurserna påverkar förstas också vilket bostadsområde man bor i och – delvis därför – vilken skola man går i och därmed skolprestationerna (Erikson 1994).

Närmast skall vi studera hur barnens resurser i hemmet hjälper dem att bemästra sin skolgång. Hur relaterar barns och ungdomars resurser till deras självupplevda skolprestationer och deras utbildningsplaner? I senare forskning har betydelsen av ”socialt kapital” ofta framhållits som viktigt när det gäller att förstå varför barn till ensamstående föräldrar uppvisar svagare skolprestationer, men goda data över sociala resurser är svåra att finna. Frågan om socialt kapital kommer därför att ägnas speciell uppmärksamhet.

7.4 Materiella förutsättningar – ekonomiska resurser

7.4.1 Hushållets ekonomi och materiella tillgångar

Den mest traditionella förklaringen till ojämlikhet i utbildning är att fattiga föräldrar har svårare att finansiera barnens skolgång. Detta är fortfarande en sanning i stora delar av världen, men i många moderna länder i den rika delen av världen är utbildning för barn – åtminstone grundutbildning – gratis; och högre utbildning är normalt sett starkt subventionerad. I Sverige är de främsta kostnaderna för gymnasie- och högskolestudier förlorade löneinkomster, även om läromedel och boende tillkommer som stora

utgiftsposter för högskolestuderande (och när dessa kostnader finansieras via lån tillkommer återbetalningen av detta). Betydelsen av föräldrarnas inkomster för att förutsäga vem som går vidare till gymnasiet är inte särskilt stor i Sverige (Erikson och Jonsson 1993), men föräldrainskomsterna är sannolikt viktigare för övergången till universitetsstudier, även om brist på data gjort att detta inte prövats empiriskt ännu.

Det finns åtminstone tre mekanismer via vilka uppväxtfamiljens ekonomiska resurser har betydelse för utbildningskarriärer. För det första är kostnaderna för att finansiera barnens utbildning (när detta behövs) högre ju mindre ekonomiska resurser man har (Becker 1964/75), vilket kan leda till att barn till obemedlade föräldrar inte kan fortsätta sina studier. För det andra kan föräldrarnas ekonomi fungera som en försäkring mot studiemisslyckande, under förutsättning att barnen påräknar ekonomiskt bistånd (med att betala tillbaka studielån t.ex.) om studierna måste avbrytas (Erikson och Jonsson 1994a). För det tredje kommer föräldrarnas ekonomiska stöd under studietiden – monetärt eller indirekt i form av boende, tillgång till bil etc. – att göra det mer attraktivt för barn från ekonomiskt starkare familjer att studera relativt att lämna skolan, under det rimliga antagandet att föräldrarna inte ger motsvarande stöd om barnen börjar arbeta.

Nära förbundet med ekonomiska resurser är föräldrars arbetslöshet. I en tidsserieanalys av utjämnningen i den sociala snedrekryteringen drog Robert Erikson (1996) slutsatsen att både prediktorer som representerade minskade ekonomiska skillnader i föräldragenerationen och minskad arbetslöshet kunde användas som förklaringar. Mycket tyder på att de fångar samma underliggande kausala mekanism, nämligen skillnad i ekonomi och ekonomiska utsikter. Ökad trygghet och förutsägbarhet i (parat med en förbättring av) familjens ekonomiska situation har troligen haft som en konsekvens att barn från mer utsatta samhällsklasser har vågat satsa på högre utbildning. En intressant fråga i dagens Sverige är förstås om det fortfarande är så att arbetslöshet kan ha samband med viljan att satsa på högre utbildning – i så fall skulle vi kunna få en förstärkt social snedrekrytering med den snabbt växande arbetslösheten i början av 1990-talet. Nyligen presenterade studier talar mot detta då snedrekryteringen minskat något under 1990-talet, men detta kan delvis vara en funktion av att arbetsmarknads-situationen har varit så dålig att allt fler ser sig nödsakade att studera i brist på arbete, och situationen kan därför förändras (för

resultat och diskussion, se Gustafsson, Andersson och Hansen 2000).

7.4.2 Skolrelevanta ekonomiska resurser

I Kapitel 3 visades barns och ungdomars ekonomiska resurser och materiella tillgångar. Här studerar vi tre indikatorer på resurser som är skolrelevanta. I Tabell 7:2 visas hur stor andel av barnen som har eget rum, egen dator respektive dator i hushållet, samt det genomsnittliga antalet syskon till det intervjuade barnet som bor hemma. För barns och ungdomars ekonomiska resurser och vuxenkontakter är mindre faktiskt bättre än större när det gäller syskonskaror (Downey 1995, för svenska resultat, se t.ex. Dryler 1994).

Det är en stor majoritet barn och ungdomar mellan 10–18 år som har eget rum, nästan nio av tio. Ungefär var femte har egen dator, men hela 93 procent har tillgång till dator hemma. Många har dessutom datortillgång i skolan eller hos kompisar.

Det finns bara en könsskillnad och den gäller, inte helt överraskande, datortillgången: det är främst pojkarna som har egen dator. Denna olikhet mellan pojkar och flickor håller i sig när barnen växer upp och könsskillnaderna i utbildningsval till högskolan är extremt strukturerade efter om utbildningen ifråga är inriktad mot datorer (Jonsson 1997).

Tillgång till eget rum och till egen dator ökar ju äldre man blir. Några stora skillnader mellan barn som växer upp i olika familjetyper finns inte, men de som bor med en ensam förälder tenderar att något mer sällan ha eget rum och tillgång till dator i hushållet. Barn till ensamföräldrar har oftare eget rum än vad vi skulle förvänta utifrån analyserna av bostadsutrymme i Kapitel 5, kanske beroende på att föräldern offrar sin egen bekvämlighet. Klassskillnaderna är störst när det gäller eget rum och här spelar syskonskarornas storlek in. Detta är emellertid ännu tydligare för barn till utrikesfödda föräldrar som betydligt mer sällan har eget rum och i genomsnitt klart fler syskon. Dessa barn har i relativt hög grad egen dator, men om de inte har det är sannolikheten att det finns en sådan i hushållet betydligt mindre än för andra barn.

Tabell 7.2. Andel skolbarn, 10–18 år, som har eget rum, egen dator, respektive tillgång till dator i hushållet, samt det genomsnittliga antalet hemmaboende syskon. Viktade, avrundade procent. (N= 1 294)

		Andel som har...			Antalet hemmaboende syskon
		Eget rum	Egen dator	Dator i hushållet	
Alla		89	26	93	1,5
Årskurs	3-6 (ref.)	85	21	91	1,6
	7-9	91**	28**	94	1,4**
	Gymnasiet	93**	32**	93	1,3***
Kön	Pojkar (ref.)	88	33	92	1,4
	Flickor	90	19***	93	1,5
Familjetyp	Båda föräldrarna (ref.)	90	25	94	1,6
	En förälder	85	30	86***	1,1***
	Ombildad familj	92	27	90	1,6
Samhällsklass	Högre tjänsteman (ref.)	93	26	97	1,4
	Tjänsteman, medel/lägre	92	24	95	1,4
	Företagare	95	32	98	1,4
	Arbetare	83***	26	86***	1,6
Föräldrars Födelseland	Sverige (ref.)	94	25	96	1,4
	Annat land	60***	31	74***	2,0***

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

7.5 Utbildningsresurser i hemmet

Föräldrarnas utbildning är en av de mest centrala – i dagens Sverige sannolikt den enskilt viktigaste – resursen för barns skolgång (Erikson och Jonsson 1993). Det har flera orsaker. För det första överför välutbildade föräldrar genom socialisationen egenskaper som belönas i skolan, t.ex. kognitiv och verbal förmåga. För det andra kan de i högre grad hjälpa sina barn med skolarbetet (framför allt läxor), dvs. fungera som en extra lärare. Detta är ofta förbiset, men ett sådant stöd gör troligen att barn med dessa resurser påräknar ett föräldrastöd som gör att de kan vara mer offensiva i sina utbildningsval än sina kamrater med lågutbildade föräldrar. För det tredje besitter välutbildade föräldrar information om utbildningssystemet, såväl om hur man skall bete sig strategiskt i skolan (t.ex. vilka ämnen man skall satsa på) som vilka utbildningsval som

är de mest fördelaktiga (jfr Lindblad 1994). För det fjärde värderar akademiskt utbildade föräldrar i genomsnitt utbildning högre, vilket höjer barnens aspirationsnivå – detta kan yttra sig på så sätt att det för barn till välutbildade föräldrar är en självklarhet att gå vidare till studieförberedande gymnasielinjer, att valet av nivå närmast är oreflekterat.³ Ett indirekt belegg för detta är att barn till forskarutbildade föräldrar har en betydligt högre övergång till forskarutbildning än andra barn, även kontrollerat för andra socioekonomiska faktorer (Erikson och Jonsson 1994b).

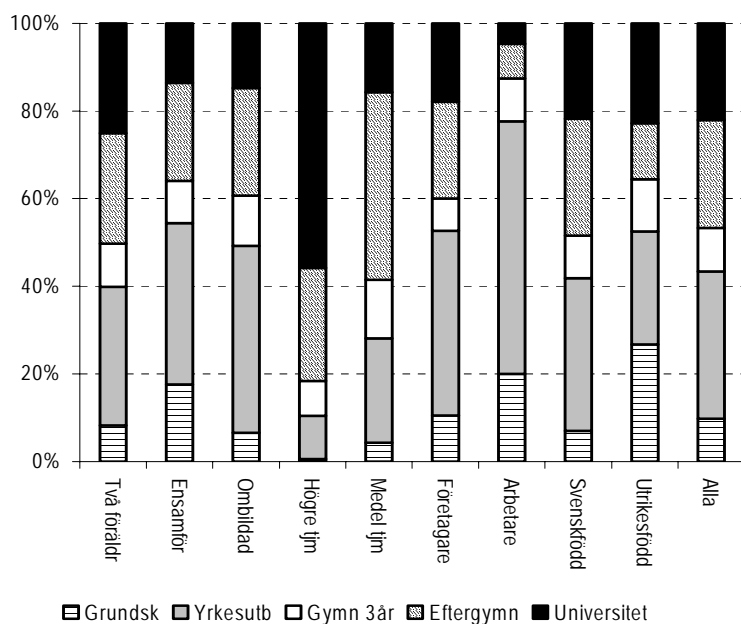
I Figur 7:1 visas hur föräldrarnas högsta utbildning fördelar sig över olika kategorier barn och ungdomar.⁴ I ett historiskt perspektiv är det alldeles klart att barn och ungdomar idag lever i hushåll med betydligt större utbildningsresurser än tidigare generationer haft. Inte ens vart tionde barn mellan 10 och 18 år har två föräldrar med enbart grundskoleutbildning (eller folkskola) och över 20 procent har minst en förälder med universitetsexamen (se stapeln längst till höger som visar fördelningen över alla barn och ungdomar). Barn från tvåföräldershushåll har större utbildningsresurser än barn från andra familjetyper⁵ och barn vars föräldrar är högre tjänstemän har förstås extremt goda förutsättningar – mer än hälften av dessa har minst en förälder med universitetsexamen och över 80 procent med någon form av eftergymnasial utbildning, medan detta är fallet för mindre än vart tionde barn från arbetarhem. Barn med utrikesfödda föräldrar har i ungefär lika hög grad som andra barn högutbildade föräldrar, men oftare föräldrar med bara obligatorisk utbildning. I denna grupp finns ett fåtal som har föräldrar som inte har någon eller bara några få års utbildning.

³ En sådan skillnad i värderingar bör dock ges en relativ tolkning, inte en absolut. Att välutbildade föräldrar har högre aspirationer för sina barn beror sannolikt på att de relaterar barnens utbildning till sin egen (utbildning eller sociala position) och önskar att barnen åtminstone uppnår samma status som de själva. Föräldrar med lägre utbildning kan ha exakt samma inställning, vilket leder till aspirationskillnader (jfr Boudon 1974; Erikson och Jonsson 1996).

⁴ Vi har i tvåföräldershushåll helt enkelt tagit den förälders utbildning som är den högsta, enligt den skala som visas i Figur 7:1, som hushållets högsta utbildningsnivå.

⁵ Sannolikt underskattar vi utbildningsresurserna för barn som bor hos en förälder, eftersom barnet ofta har en ganska nära kontakt med den frånvarande föräldern (som vi såg i Kapitel 2), vilken ju kan ha en högre utbildning än vårdnadshavaren. Den viktigaste föräldern, som har den dagliga kontakten med barnet, är i normalfallet dock den barnet bor med. Det vore idealt att kunna väga in även den frånvarande förälderns utbildningsresurser, men vi saknar i många fall information om dennes utbildning.

Figur 7.1. Föräldrarnas högsta utbildningsnivå efter familjetyp, samhällsklass och föräldrarnas födelseland. Skolbarn 10–18 år

7.6 Kulturellt kapital

Främst som en reaktion mot den traditionella ekonomiska förklaringen till utbildningens sneda fördelning lanserade Pierre Bourdieu på 1970-talet en teori om det kulturella kapitalet (Bourdieu 1977; 1984; Bourdieu och Passeron 1977). Huvudpoängen är att föräldrarnas kulturella tillhörighet – deras livsstil, sätt att klä sig, uppföra sig, tala, liksom deras smak – överförs till barnen via socialisation och att detta kulturella kapital är centralt för att nå framgång inom utbildningsväsendet. Barnen markerar bl.a. samhörighet med lärare och skolans egen kultur genom sitt sätt att vara och uttrycka sig i skolan. Därigenom kommer de att belönas och stärkas i övertygelsen att skolan är något för dem.

Bourdieu (1977) använde själv föräldrarnas utbildning som en indikator på kulturellt kapital, men senare, mer elaborerade, analyser har framför allt inriktats mot "kulturell konsumtion" av olika slag, t.ex. museibesök, litteraturintresse, preferenser för teater,

klassisk musik och avant-garde-inriktningar inom konst, musik och mode (Bourdieu 1984; Lamont och Lareau 1988; DiMaggio och Ostrower 1990). Huruvida barnen har insupit sådant kulturellt kapital – tagit del av "finkulturen" som det hette i en klassisk svensk sociologisk studie (Swedner 1971) – är inte lätt att mäta (en av egenskaperna med det kulturella kapitalet är att det sätter sig i kroppen, i "habitus"). De bästa indikatorerna är sannolikt föräldrarnas livsstil. Det är flera som har noterat att det kan vara framför allt en boklig tradition, intresse och stimulans för att läsa, som driver betydelsen av "kulturell bakgrund" och att detta väl skulle kunna separeras från det "finkulturella" som Bourdieu är mer inriktad på (se t.ex. De Graaf, De Graaf och Kraaykamp 2000). Den mekanism som Bourdieu hänvisar till – där subtila skillnader i uppträdande, attityder, klädsel etc. klyver eleverna i en grupp som känner sig hemmastadd i systemet och en som inte gör det – är alltså inte den enda tänkbara: ren kognitiv träning parad med en "läsvänlig" uppväxt skulle kunna ha samma konsekvenser fast verka genom något andra vägar.⁶

I Tabell 7:3 nedan visas andelarna av alla barn, 10–18 år som i hushållet har tillgång till böcker och uppslagsverk, samt andelarna som har föräldrar som ofta läser respektive som själva ofta läser böcker.

⁶ I en svensk introduktion till Bourdieus teorier har Broady (1985) också påtalat att dessa är tydligt franska till sin natur och att den parisiska elitkulturen, som är Bourdieus referenspunkt, knappast har någon svensk motsvarighet. Att det kulturella kapitalet i mindre elitistiska länder som Sverige är mer jämnt fördelat över befolkningen verkar åtminstone vara i linje med siffrorna i Tabell 7:3 och 7:4. För att följa Bourdieu (1984) är det naturligtvis troligt att det ändå finns en elit som utmärker sig genom kulturens fina distinktioner och vilken vi inte kan urskilja i vårt datamaterial.

Tabell 7:3. Kulturellt kapital, "boklig dimension". Andel barn 10–18 år som har tillgång till uppslagsverk respektive böcker i hushållet, vars föräldrar ofta brukar läsa på fritiden, samt som själva läser böcker varje dag eller flera gånger i veckan. Viktade, avrundade procent. (N=1 294)

	Tillgång till uppslagsverk	Hyllmeter böcker		Läser ofta	
		Mindre än 2	5 eller mer	Förälder	Barnet
Alla	85	15	61	39	44
<i>Ålder</i>					
10-12 (ref.)	84	16	60	36	56
13-15	85	14	63	43*	38***
16-18	87	13	59	41	28***
<i>Kön</i>					
Pojkar (ref.)	85	15	61	42	35
Flickor	85	14	60	37	52***
<i>Familjetyp</i>					
Båda föräldrarna (ref.)	87	13	64	38	45
En förälder	73***	22***	46***	42	39
Ombildad familj	89	13	68	45	42
<i>Samhällsklass</i>					
Högre tjänstemän (ref.)	96	3	87	53	51
Tjänstemän, medel/lägre	87***	9***	64***	45	42
Företagare	86***	18***	59***	33***	42
Arbetare	76***	25***	40***	27***	40***
<i>Föräldrars födelseland</i>					
Sverige (ref.)	89	9	66	41	44
Annat land	59***	46***	30***	28***	38

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

Det är slående hur stor andel av barnen som har tillgång till böcker i allmänhet och uppslagsverk i synnerhet. Dessa andelar har dessutom ökat påtagligt över tid.⁷ Att den bokliga traditionen är klassbunden framgår med tydlighet av föräldrarnas läsvanor i Tabell 7:3, men intressant nog hittar vi inte särskilt stora klasskillnader i barnens läsvanor – däremot är flickor mer intresserade av bokläsning än pojkar och 10–12-åringar läser betydligt mer än tonåringar. Barn till utrikesfödda föräldrar har påtagligt mycket

⁷ År 1968 hade 29 procent av barnen 10–16 år tillgång till 5 eller mer hyllmeter böcker och 32 procent hade mindre än två hyllmeter. Bokbeståndet i svenska barnfamiljer ökade ganska kraftigt fram till 1991, men har knappast förändrats alls under den senaste tioårsperioden.

mindre bokliga resurser än barn till svenskfödda, men även här är variationen i eget läsande liten.

I Tabell 7:4 visar vi en annan indikator på kulturellt kapital, nämligen hur ofta föräldrar i olika kategorier går på "teater, konserter, museer eller utställningar". Här är det betydligt färre som anger "ofta", medan en majoritet säger "ibland". Vi finner även här att barn i arbetarklassen har mindre kulturellt kapital än andra – och att barn till högre tjänstemän har mer – liksom att barn till utrikesfödda föräldrar uppvisar lägre siffror. Mätten på hushålls-/föräldranivå i de bägge tabellerna har använts för att ta fram ett sammanfattande index över "kulturellt kapital". Ändpunkterna utgörs av extremfallen där allt finns/görs ofta respektive inget finns/inte görs. Däremellan finns tre övriga kategorier.⁸ Det är dock så få som "har allt" att vi redovisar dem som har mycket stort eller stort kulturellt kapital i tabellen.

⁸ Detta index, som är logiskt och inte additivt, uppfyller inte normalt ställda krav på skalor. Eftersom de olika indikatorerna inte är avsedda att användas för indexkonstruktion är det svårt att uttala sig om reliabilitet eller validitet. När man korsklassificerar mättet på kulturellt kapital med den högsta av föräldrarnas utbildning finner man dock en hög korrelation. Fördelningen över kategorier i Tabell 7:4 styrker oss i tron att mättet fångar något väsentligt som är livsstilsbundet. Ett problem med mättet är att två av indikatorerna (läsning och teaterbesök) bara kommer från den förälder som är intervjuad i huvudundersökningen (medan frågorna om böcker och uppslagsverk visserligen också kommer enbart från denne, men i gengäld gäller hushållet).

Tabell 7:4. Kulturellt kapital. Andel skolbarn, 10–18 år, vars föräldrar någon gång eller ofta brukar gå på teater, konserter, museer och/eller utställningar, samt som har litet respektive stort kulturellt kapital (definierat utifrån indikatorerna i Tabell 7:3 och 7:4). Viktade, avrundade procent. I den multivariata analysen visas OLS-regressionskoefficienter. (N= 1 294)

		Går på teater, museer etc.		Kulturellt kapital		Kulturellt kapital Multivariat analys (OLS)
		Ibland	Ofta	Litet	Stort	
Alla	(I OLS intercept)	58	6	6	31	4,00
Årskurs	3-6 (ref.)	58	5	7	28	
	7-9	56	7	6	33	0,16**
	Gymnasiet	59	5	5	32	0,09
Kön	Pojkar (ref.)	57	6	6	31	
	Flickor	58	6	6	31	e.s.
Familjetyp	Båda föräldrarna (ref.)	59	5	5	31	
	En förälder	54	7	10***	27	0,10
	Ombildad familj	56	5	5	34	0,13
Samhällsklass	Högre tjänsteman (ref.)	76	7	1	47	
	Tjänsteman, medel/lägre	63**	8	2	37**	-0,26***
	Företagare	60***	6	7**	24***	-0,50***
	Arbetare	38***	3*	11***	16***	-0,75***
Föräldrars födelseland	Sverige (ref.)	62	6	3	34	
	Annat land	28***	3	25***	13***	-0,68***

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategoriin:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

Medan ungefär sex procent av alla 10–18-åringar bor i hushåll med litet kulturellt kapital (som vi mätt det), gäller detta för vart fjärde barn med utrikesfödda föräldrar och vart tionde barn i arbetar- respektive enförälderhushåll. Framför allt när det gäller de förra är det rimligt att undra om våra mått är etnocentriska; vi mäter ju trots allt bara en del av de kulturella aktiviteter som finns. Ändå tycker vi att frågorna om böcker och läsande inte borde vara kulturellt snedvridna, snarare kan det vara så att det är svårare och dyrare för dem som kommer från ett annat språkområde att skaffa böcker på detta språk i Sverige (för att inte tala om uppslagsverk). Detta borde dock inte drabba läsvanorna särskilt mycket och i vilket fall är det sannolikt att frånvaron av böcker och läsande i uppväxthemmet innebär att barnen har färre resurser i dessa

bemärkelser. När det gäller den andra änden av skalan – de som har stort kulturellt kapital – ser förhållandena ut på liknande sätt. Skillnaden mellan barn till högre tjänstemän och till arbetare är stor till de förras fördel och barn till utrikesfödda har speciellt låga andelar. Däremot skiljer sig enföräldershushåll inte signifikant från andra.

Indexet över kulturellt kapital används i högra kolumnen i Tabell 7:4 som beroende variabel i en multivariat analys, där vi kan se om de skillnader i procent som vi just beskrivit kvarstår sedan vi likställt grupperna med avseende på ålder etc. De skillnader som kommer ut som klart statistiskt signifikanta är de mellan samhällsklasser och mellan barn till utrikes- och svenskfödda föräldrar. Det kulturella kapitalet är således ojämnt fördelat och är en möjlig förklaring till att barn från olika hemmiljöer presterar olika i skolan och gör olika utbildningsval.

7.7 Socialt kapital

I några inflytelserika studier har James Coleman hävdade att en orsak till att det går bättre för vissa barn i skolan än andra, är att de har rikt socialt kapital.⁹ Med det menar han ungefär att föräldrarna har ett bra socialt nätverk och att de är integrerade i lokalsamhället (t.ex. genom att de känner föräldrarna till barnens vänner), samt att barnen och föräldrarna har en god relation. En konsekvens av detta är att sociala normer skapas och sprids till barnen, normer som bl.a. manar till att vara ambitiös i skolan. Även möjligheterna till sanktioner mot brott mot normerna – och därmed effektiviteten i normerna – ökar i "funktionella grannskap" där föräldrarna känner barnen även i andra familjer i omgivningen. En annan konsekvens är att information om utbildningssystemet sprids, vilket kan vara väsentligt såväl för elevernas strategiska handlande i skolan som för faktiska utbildningsval (t.ex. gymnasieprogram). Empiriska studier på amerikanska data visar att olika mått på socialt kapital (t.ex. hur väl föräldrar och barn kommer överens och om föräldrarna känner igen barnens vänner) har samband med skolresultat och skol-

⁹ Se framför allt Coleman (1988; 1990) och Coleman och Hoffer (1987). Den senare studien, där författarna hävdar att barn som går i katolska skolor presterar bättre därför att de ingår i ett tätare socialt nätverk med mer uttalade normer, har kritiserats. Generellt sett har åtminstone studier som använder föräldrarnas engagemang i barnens utbildning som mått på socialt kapital funnit stöd för att detta har en positiv effekt för barnens skolprestationer (t.ex. van de Werfhorst 2001 och referenser där). Det är dock inte säkert att effekterna har sitt ursprung i sociala normer, andra mekanismer kan producera samma typ av samband (Erikson och Jonsson 1996:30-32).

anpassning (Teachman, Paasch och Carver 1996; Parcel och Dufur 2001a och 2001b).

Socialt kapital är ett oprecist begrepp som det inte är lätt att finna enkla mått på.¹⁰ Familjestrukturen är självklart av intresse: där ingår om föräldrarna är skilda och, om så är fallet, vilken relation dessa har respektive hur ofta barnet träffar den "frånvarande" föräldern. Vi har ingen information om hur tät gemenskapen är i grannskapet – t.ex. i vilken mån barnet träffar och känner andra föräldrar och huruvida dessa känner barnets föräldrar. Däremot finns i vår barnstudie tre indikatorer som visar "materialiserat" socialt kapital, nämligen frågor om läxhjälp, om hur mycket tid föräldrarna har för barnet, samt om hur noga de är med att barnet sköter skolarbetet. I Kapitel 2 beskrevs de grundläggande dimensionerna av barns och ungdomars sociala resurser och nätverk. Närmast kommer vi att koncentrera oss på de uttryck av det sociala kapitalet som ligger närmast skolarbetet.

7.7.1 Socialt kapital och skolarbete

En rad studier, internationella och svenska, visar att det går sämre i skolan för barn vars föräldrar separerat (se översikter av Selzer 1994 och Jonsson och Gähler 1997), även om det inte är klarlagt om separationen är (den enda) orsaken till detta (jfr Ni Bhrolcháin 2001). En vanlig förklaring är att det sociala kapitalet är mindre för barn till separerade föräldrar, främst därför att deras sociala nätverk är mindre: föräldraresurserna kan ju vara halverade (jfr Parcel, Nickol och Dufur 1996). Till detta kommer att barn i och med skilsmässan ofta flyttat, vilket innebär att nya sociala kontakter måste byggas upp (ofta i ett område som är mindre resursstarkt). Av svenska barn födda 1972–1976 flyttade, mellan 1985–1990, ungefär 70 procent av dem vars föräldrar skilde sig under samma period. Motsvarande siffra för barn i intakta familjer var 45 procent (Jonsson 1998). Vi finner samma tendens i analyserna i Kapitel 2. Bristen på socialt kapital yttrar sig bl.a. i att det finns mindre tid till vuxenkontakter för barn till ensamstående. Familjer med två föräldrar har också större möjligheter att delta i skolrelaterade eller grannskapsorienterade aktiviteter, dvs. engagera sig i den typ av

¹⁰ Socialt kapital har också använts i flera andra sammanhang och på olika nivåer (t.ex. som en karakteristik av samhällen). Vi använder det dock på individnivå i linje med Coleman och, före honom, Bourdieu. Genomgångar av olika teorier om socialt kapital ges av Portes (1998) och Nan Lin (1999).

sociala nätverk som enligt Coleman (1988) både har normstärkande, normövervakande och informationsspridande funktioner. För barn i ombildade familjer är det ofta en lägre "kvalitet" i relationen med styvföräldrar som anförs för att förklara att denne inte kan kompensera för den bortavarande föräldern (t.ex. Astone och McLanahan 1991). Själva ombildningen medför också ofta en flyttning, vilket kan ha negativ betydelse (Jonsson 1998).

Flera invändningar kan resas mot dessa tolkningar. I Kapitel 2 visar vi att familjer med båda föräldrarna närvarande, och de med bara en, långt ifrån utgör någon faktisk dikotomi. Snarare är det så att det sociala kapitalet för barn till separerade föräldrar utgör en skala, där många frånvarande föräldrar kan ställa stora sociala resurser till barnens förfogande, liksom styvföräldrar kan bredda det sociala nätverket. En annan invändning är att ensamföräldrar "kompenserar" sina barn tidsmässigt framför allt genom att dra ner på hushållsarbete (Rydenstam 1992, jfr våra resultat i Kapitel 4). "Tidsförlusten" för barnen med att bara ha en förälder är därför inte alls så stor som man kunde förvänta sig (även om den finns, vilket indikeras av resultaten i Kapitel 2, Tabell 2:4 ovan). För övrigt är det rimligt att tro att föräldrarna har överlappande nätverk och att frånvaron av en förälder därför inte halverar det sociala kapitalet. I de faktiska fallen där barn erfar sina föräldrars separation är det dessutom så att föräldrarna inte fungerade så bra tillsammans, vilket troligen satte ned den mängd resurser som två föräldrar annars kan bistå med (och kvaliteten på det sociala kapitalet).

Ett sätt att empiriskt studera hur det sociala kapitalet fungerar i praktiken och hur familjestrukturen inverkar på detta, är att urskilja aktiviteter som har direkt stödjande funktioner för barnens skolarbete. Här kommer vi att använda två mått på läxläsning, nämligen hur många timmar i veckan som går åt till detta, respektive vilka som hjälper till – att föräldrarna läser läxor med sina barn har ett positivt samband med skolresultat (se t.ex. Knudsen 1978). Vidare urskiljer vi ett mått på "faktisk normsättning", nämligen hur noga föräldrarna är med att barnen sköter skolarbetet. Denna form av "övervakning" (*monitoring*) från föräldrarnas sida är en ofta analyserad dimension i amerikanska studier, där man funnit såväl en positiv korrelation till skolprestationer som att sådan övervakning förklarar en del av sambandet mellan familjetyp och skolframgång (t.ex. Astone och McLanahan 1991).

Något förvånande finner vi i Tabell 7:5 att en stor andel av alla barn i vår åldersgrupp uppger att deras föräldrar är "mycket noga" med att de sköter skolarbetet. Detta torde innebära inte bara att föräldrarna är måna om att skolarbetet sköts, utan också att de vidtar sanktioner om så inte är fallet (eller kanske att barnen uppfattar sådana hot som realistiska). Kraven/förväntningarna skruvas ned något under gymnasietiden, men i övrigt är det inga signifikanta skillnader mellan de grupper vi jämför.¹¹

Tabell 7:5. Föräldrarnas noggrannhet med barnens skolarbete, respektive läxläsning bland skolbarn, 10–18 år. Vänstra kolumnen visar andelen föräldrar som enligt barnen är "mycket noga" med att barnen sköter skolarbetet. Nästa kolumn visar skattat antal timmar i veckan med läxläsning. Övriga kolumner visar andelen av olika kategorier som brukar hjälpa till med läxorna (bastalen till dessa kategorier utgörs av de fäder, mödrar etc. som finns). Viktade, avrundade procent

		Skolarb	Läxläsning	Andel av vissa kategorier som brukar hjälpa med läxor					
		Mycket noga	Tim/v	Mor	Far	Mors sambo	Fars sambo	Syskon	Kompis
Alla		64	2,9	68	59	32	18	29	31
Årskurs	3-6 (ref.)	71	2,1	81	69	45	29	30	21
	7-9	67	3,4 ^{***}	64 ^{***}	58 ^{***}	24 [*]	9 [*]	27	36 ^{***}
	Gymnasiet	46 ^{***}	3,6 ^{***}	46 ^{***}	38 ^{***}	19 [*]	6 [*]	29	41 ^{***}
Kön	Pojkar (ref.)	61	2,7	65	57	33	12	25	21
	Flickor	67 [*]	3,0	70	60	30	20	32 [*]	40 ^{***}
Familje- typ	Båda för. (ref.)	66	3,0	71	64	--	--	28	29
	En förälder	57 [*]	2,6 [*]	52 ^{***}	40 ^{***}	12	3	35	35
	Ombild. familj	65	2,3 ^{**}	72	40 ^{***}	43 ^{***}	29 ^{**}	28	36
Samhälls- klass	Högre tjm (ref.)	68	3,0	75	72	30	-	26	30
	Tjm, med/lägre	65	3,0	72	60 ^{***}	35	15	27	29
	Företagare	65	2,9	73	59 ^{**}	31	-	29	32
	Arbetare	60 [*]	2,6 [*]	59 ^{***}	47 ^{***}	31	12	32	32
Föräldr. föd.land	Sverige (ref.)	65	2,8	73	62	32	18	27	31
	Annat land	59	3,4 ^{**}	38 ^{***}	38 ^{***}	27	11	38 ^{**}	26
Antal		1 300	1 298	1 294	1 271	284	279	1 113	1 300

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1%-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

¹¹ Den modesta skillnad som finns mellan ensamstående föräldrar och andra försvinner helt i en multivariat analys, troligen därför att det finns fler äldre, gymnasiestuderande barn i hushåll med ensamstående förälder.

Variationerna i läsläsningens längd är inte heller särskilt stora runt genomsnittet på knappt tre timmar i veckan.¹² Som förväntat läser barnen mer läxor på högstadiet och i gymnasiet än i lägre årskurser. Det finns en tendens att barn till ensamstående och till föräldrar med en ny partner läser mindre läxor än barn i intakta familjer.¹³ Barn till utrikesfödda föräldrar läser dock läxor mer än andra barn.

Tabell 7:5 visar också vilka som brukar hjälpa till vid läsläsning. Barnen har fått ange en eller flera av dem som finns uppräknade (plus alternativen "någon annan" och "ingen" som inte redovisas här – de är båda relativt ovanliga med nio respektive fem procent). Mamman är den som oftast hjälper till, med pappan strax efter. Av dem som har en styvfar är det närmare en tredjedel som uppger att han hjälper till. Siffran är lägre för styvmor, vilket säkert beror på att hon ofta inte bor i samma hushåll som barnet (i vår definition är hon pappas sammanboende, även om hon bor med pappan i ett annat hushåll). Syskon och kompisar är också ofta inblandade i läsläsning. Överhuvudtaget är det ganska höga siffror även om det finns en överlappning: många har hjälp av flera. Det finns förstås ett antal som inte har någon vuxenhjälp. Ungefär elva procent av barnen i åk 3-6 har varken hjälp av far eller mor eller någon styvförälder: motsvarande siffror för högstadiet är 26 procent och för gymnasiet 47 procent (dessa siffror syns inte i tabellen). För dessa barn har kompisar börjat spela en central roll för läsläsning, för gymnasiestudenterna i paritet med föräldrarnas.

Det finns påtagliga skillnader i läxhjälp mellan olika kategorier av barn. Andelen vuxna som hjälper barn till ensamstående föräldrar är jämförelsevis låg. Barn från arbetarhem anger i betydligt lägre utsträckning att deras mor och – speciellt – deras far hjälper till.¹⁴ En anledning till detta kan mycket väl vara att dessa föräldrar i genomsnitt (som vi såg ovan) har lägre utbildning än dem med

¹² Antal timmar i veckan är skattade utifrån frågan: "Ungefär hur många timmar i veckan brukar du göra läxor?", där svarsalternativen är "mindre än 1 timme", "1-3 timmar", "4-6 timmar", "7-9 timmar", "10 timmar eller mer" och "jag har inga/gör inga läxor". Dessa alternativ har åsatts skattningarna 0, 5, 2, 5, 8, 12, respektive 0 timmar.

¹³ Kontrollerat för de andra variablerna är signifikanserna för ensamstående 0,04 och för ombildade 0,07 (estimatet -0,48 respektive -0,56).

¹⁴ Notera dock att de låga andelarna läxhjälp från mors och fars sambo för barn som bor i enföräldershushåll beror på att dessa sambos bor med barnets frånvarande förälder – "styvföräldern" och barnet bor alltså inte i samma hushåll. Det är egentligen andelarna för mors och fars sambo i en ombildad familj (43 respektive 29 procent) – där alltså styvföräldern bor tillsammans med barnet – som bör jämföras med siffrorna för "mor" respektive "far" i intakta familjer (71 respektive 64 procent). Andelarna är klart lägre för styvföräldrar, inte helt överraskande – samtidigt är siffror runt 40 procent en indikation på att många styvföräldrar fyller en föräldraroll i praktiken.

medelklassyrken. En anmärkningsvärt låg siffra kan vi också notera för barn till utrikesfödda föräldrar, men där är det inte så mycket deras utbildningsnivå som deras förmåga att bemästra språket som är en trolig orsak bakom. En annan orsak kan vara att det är fler syskon att fördela hjälpen mellan – detta framgår också genom att barn med utrikesfödda föräldrar kompenserar bristen på föräldrahjälp med syskonhjälp.

7.8 Betydelsen av olika typer av resurser för skolgången

7.8.1 Hushållsresursernas betydelse

Den beskrivning av barns resurser som vi gjort i detta kapitel är en viktig del av de yngres levnadsnivå. Att ha ekonomiskt svängrum, att ha goda sociala relationer, att ha föräldrar med hög utbildning och mycket kulturellt kapital är fördelaktigt för barn i många aspekter – även om dessa resurser naturligtvis inte är de enda som gynnar barn. Som vi argumenterade i Kapitel 1 har resurser kopplade till uppväxten ett värde i sig, eftersom de ökar handlingsutrymmet. Men självklart är det viktigt i en analys av resurser att också betrakta deras korrelat: vilken betydelse har resurstillgång respektive resursbrist för skolgången? I så fall, är det någon resurs som framstår som viktigare än de andra?

Vårt nästa steg är därför att använda våra indikatorer på hemresurser för att studera sambandet med självskattad skolprestation, upplevd undervisningstakt och högskoleaspirationer. Vi gör det genom att applicera multivariat regressionsteknik – OLS-regression för skolprestation och logistisk regression för de båda andra måtten. De tre beroende variablerna täcker tre olika dimensioner av skolkarriären. Den självskattade prestationsnivån ger en genomsnittlig bild, att ha svårt att hänga med ger oss en problembild, och det sista måttet ger oss en bild av höga utbildningsaspirationer. Vi börjar, i Tabell 7:6, att först testa resursindikatorer på hushållsnivå, dvs. huvudsakligen föräldrars karakteristiska. De ekonomiska indikatorerna beskrevs i Kapitel 3. Till de mer renodlat ekonomiska variablerna har vi lagt två mått på föräldrarnas arbetslöshet. Ett av dessa indikerar om någon av föräldrarna är arbetslös vid intervjutillfället, det andra om den förälder som intervjuades var arbetslös någon gång under 1990-talet.

Tabell 7.6. Multivariata analyser av betydelsen av olika ekonomiska, utbildningsmässiga, kulturella och sociala resurser i hushållet för självskattad skolprestation, upplevd skoltakt samt universitetsaspirationer. I OLS-regressionen visas regressionskoefficienter och i den logistiska regressionen visas oddskvoter. (N= 1 292)

		Självskattad skolprestation	Takten för hög	Viktigt med universitet
		OLS	LOGISTISK REGRESSION	
Intercept		3,88***	0,00***	1,41***
Ålder		-0,06***	1,25***	0,94**
Hushållets ekonomiska resurser	Kontantmarginal	e.s.	e.s.	e.s.
	Svårt med löpande utg.	e.s.	e.s.	e.s.
	Äger villa/radhus	e.s.	e.s.	e.s.
	Multiproblem (3 item)	e.s.	e.s.	e.s.
	Antal syskon	e.s.	e.s.	e.s.
	Ekonomiska problem 1991	e.s.	e.s.	e.s.
Samhällsklass		e.s.	e.s.	e.s.
Arbetslöshet	Någon av för. arblös nu	e.s.	e.s.	e.s.
	IP arblös under 90-talet	e.s.	e.s.	e.s.
Utbildningsresurser	Högsta av föräldrarnas utbildning (metrisk)	0,06***	e.s.	1,22***
Kulturellt kapital	Index över kult. kapital	e.s.	e.s.	e.s.
Familjetyp	En förälder	-0,10*	2,11***	e.s.
	Ombildad familj	-0,15*	1,19	e.s.
Föräldrars födelseland	Annat land än Sverige	e.s.	e.s.	1,80***

Signifikanser, enskilda estimat relativt referens kategorin:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

e.s. = ej signifikant på 10%-nivån och variabeln därför bortplockad ur modellen.

En slutsats är klar, om än något oväntad: det finns ingen som helst effekt av hushållets ekonomiska resurser eller av föräldrarnas arbetslöshet.¹⁵ De farhågor vi reste i Kapitel 3, att hushållsekonomin framför allt under barnets förskoleålder skulle vara viktig för dennes skolgång, får heller inget stöd. Vi har provat olika mått på

¹⁵ Vi prövade också en variabel som mäter hur lång tid under 1990-talet som föräldern varit arbetslös, men den hade heller ingen effekt. Notera att vi har provat de icke-signifikanta variablerna en och en utan att finna någon effekt.

ekonomiska problem år 1991 (då barnet var 1–8 år gammalt) utan att finna några samband.

Inte heller finns det någon effekt av hushållets samhällsklass, trots att otaliga studier visar ett starkt samband mellan denna och barnens uppnådda utbildning. Det finns två skäl till att vi inte finner detta samband. Det ena är att vi har föräldrarnas utbildning i modellen, och denna variabel har påtaglig effekt på självskattad skolprestation och högskoleaspirationer. Eftersom det finns ett ganska starkt samband mellan föräldrarnas utbildning och samhällsklass är det svårt att på små material erhålla signifikanta effekter för båda dessa (vi vet dock från tidigare studier att de har av varandra oberoende effekter). Detsamma gäller alldeles säkert vårt mått på kulturellt kapital, som inte heller har någon effekt. Det andra skälet till att vi inte finner någon effekt av social bakgrund (liksom möjligen ekonomiska resurser och kulturellt kapital) är att våra beroende variabler sannolikt är mätta med bristande precision om vi ser dem som indikatorer för objektiva skolprestationer eller faktiska utbildningsval. Det hade exempelvis varit en fördel att ha betyg och beteende, dvs. gjorda utbildningsval.

I modellerna i Tabell 7:6 har vi bara de ordinära mätten på socialt kapital, nämligen familjeupplösning och -ombildning. De visar sig dock vara av betydelse. Barn till separerade föräldrar tycks ha något lägre självskattad nivå på sina skolprestationer (vare sig den hemmavarande föräldern bor ihop med en ny partner eller ej) och barn till ensamstående föräldrar har en stor överrisk för att anse att takten på undervisningen är för hög.

När det gäller höga utbildningsaspirationer är det, förutom en stark effekt av föräldrarnas utbildning, bara barn till utrikesfödda föräldrar som skiljer ut sig: och de gör det genom att ha höga utbildningsaspirationer.

7.8.2 Betydelsen av barnens egna, direkta resurser

Tabell 7:6 gällde hushållsresurser, dvs. vi koncentrerade analyserna till de resurser som barnen tar del av genom sin familj. Närmast, i Tabell 7:7, analyserar vi vad barnens egna resurser betyder för skolgången. I vissa fall är dessa resurser också relaterade till familjen, t.ex. fickpengar som ges av föräldrarna och sociala relationer som inbegriper både föräldrar och barn. En närmare förklaring till de ekonomiska prediktorerna återfinns i Kapitel 3,

medan frågorna under rubriken "socialt kapital" beskrivs i Kapitel 2. I modellerna kontrollerar vi också för ålder och för de variabler på hushållsnivå som visade sig vara av betydelse i den förra analysen (Tabell 7:6). Det innebär att de eventuella effekter vi finner av barnens egna resurser inte speglar det faktum att de har samband med bakomliggande hushållsvariabler (som vi mätt) eller med barnens ålder.

Tabell 7:7. Multivariata analyser av betydelsen av barns och ungdomars ekonomiska, utbildningsmässiga, kulturella och sociala resurser för självskattad skolprestation, upplevd skoltakt samt universitetsaspirationer. (N= 1 292–1 304)

		OLS	LOGREG	
		Självskattad skolprestation	Takten för hög	Viktigt med universitet
Intercept		4,23***	0,01***	0,36
Kontrollvariabler hushållsresurser	Föräldrarnas utbildning	0,05***	e.s.	1,19***
	Familjetyp: ensamstående	e.s.	1,82***	e.s.
	Föräldr ej födda i Sverige	e.s.	e.s.	1,83**
Ålder		-0,06***	1,23***	0,93*
Egna ekonomiska resurser	Ej ekonomisk buffert	-0,13***	e.s.	e.s.
	Ej fickpengar/-bidrag	e.s.	e.s.	e.s.
	Ekonomiskt utrymme	e.s.	e.s.	e.s.
	Materiella tillgångar	e.s.	e.s.	e.s.
	Lönearbetar regelbundet	e.s.	e.s.	e.s.
Utbildningsresurser	Skattat antal tim/vecka läsläsning	0,03***	e.s.	1,21***
Kulturellt kapital	Läser ofta böcker	0,08***	0,83**	1,13*
Socialt kapital	Ej överens med mor	-0,18***	1,40	0,55***
	Ej överens med far	-0,09	1,92**	1,49*
	Föräldrar noga skolarb	0,09*	e.s.	2,65***

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

e.s. = ej signifikant på 10%-nivån och variabeln därför bortplockad ur modellen.

Även i denna analys är det slående vilken liten betydelse ekonomin har för skolgången (delvis därför att vi inte analyserar utbildningsval, som mer än våra beroende variabler speglar en ekonomisk investering eller risktagning). Barn och ungdomar som inte har någon egen ekonomisk buffert har dock lägre nivå på sina själv-

skattade skolprestationer än de som har sådan buffert. Läsläsning, vilket vi kan se som ett mått på utbildningsresurser, har en positiv effekt på skolprestation och på aspirationsnivån för högskolestudier. Något riktigt bra mått på kulturellt kapital har vi inte för barnen, men den indikator vi förfogar över – hur ofta intervjupersonen läser böcker – har effekt i förväntad riktning på alla tre beroende variablerna (även när vi kontrollerar för läsläsning).

Det kanske mest intressanta i Tabell 7:7 är att betydelsen av socialt kapital, dvs. hur föräldrar och barn kommer överens och hur noga föräldrarna är att barnen sköter sitt skolarbete, är så stark. Dåliga sociala relationer med föräldrar och låga krav är systematiskt och ganska starkt negativt korrelerade med skolframgång – tydligast i form av att sakna höga utbildningsaspirationer. Det är inte överraskande att hemförhållanden har betydelse för hur det är och går i skolan, men det är anmärkningsvärt att sociala relationer mellan barn och föräldrar slår igenom även när vi i de statistiska modellerna konstanthåller för en lång rad andra och betydelsefulla förhållanden.¹⁶ Utöver de rena effekterna av indikatorerna på socialt kapital kan vi också konstatera att skillnader i socialt kapital, som vi mätt dem, inte spelar särskilt stor roll för att förstå varför barn till ensamstående föräldrar tycker att skoltakten är för hög. Effekten av familjetyp minskar visserligen något när vi inför kontroller för socialt kapital (dessa resultat visas inte), men det är marginellt i relation till den starka kvarstående effekten.¹⁷

Nästa steg i våra analyser är att utföra dem separat för olika familjetyper. Tabell 7:8 visar resultaten från detta. Denna tabell ser måhända svärgenomtränglig ut, men den övre delen genererar i stort sett samma slutsatser som dem vi redan dragit av analyserna i tabellerna ovan. Skolbarnens ålder, deras föräldrars utbildning, egen bokläsning och läsläsning har i stort samma effekter som tidigare och de är av ungefär samma styrka i olika familjetyper (även om det ringa antalet personer i analyserna av ensamstående och ombildade familjer gör att estimaten är lite osäkra).

¹⁶ En del av det samband vi finner kan möjligen vara en artefakt av att vi har subjektiva mått på skolgång. Barn som har en, kanske tillfälligtvis, dålig relation till en förälder kan vara allmänt nedstämda och ha en tendens att rapportera skolförhållandena i negativa termer.

¹⁷ Vi bör notera att ett av de mått på socialt kapital som diskuterades ovan, nämligen vilka som hjälper till med läsläsningen, har prövats i flera modeller. I en del fall har denna variabel en signifikant effekt, men koefficientens riktning är den motsatta mot den man kunde förmoda (dvs. att föräldrarna inte hjälper till med läxorna är förbundet med bättre skolprestationer). Vår intuition är att en, kanske ganska stor, del av dem som inte har föräldrarna som läxstöd helt enkelt är så duktiga i skolan att de inte behöver det.

Tabell 7:8. Multivariat analys av självskattad skolprestation, upplevd skoltakt samt universitetsaspirationer bland skolbarn, 10–18 år, i olika familjetyper. I OLS-regressionen över skolprestation visas regressionskoefficienter och i de båda logistiska regressionerna visas oddskvoter

		Självskattad skolprestation			Upplevd skoltakt för hög			Viktigt med universitetsstudier		
		Båda föräld.	Ensamst.	Ombildad	Båda föräld.	Ensamst.	Ombildad	Båda föräld.	Ensamst.	Ombildad
Intercept		3,83 ^{***}	3,17 ^{***}	3,95 ^{***}	0,03 ^{***}	0,00 ^{***}	0,00 ^{***}	0,41 [*]	0,12	2,04
Kontrollvariabler hushållsresurser	Föräldrarnas utbildning	0,04 ^{***}	0,13 ^{**}	0,11 ^{**}	e.s	e.s	e.s	1,28 ^{***}	1,18	1,14
	Föräldr. ej födda i Sverige	e.s	e.s	e.s	e.s	e.s	e.s	2,16 ^{***}	1,48	1,39
Ålder		-0,06 ^{***}	-0,05 ^{***}	-0,07 ^{***}	1,16 ^{***}	1,46 ^{***}	1,48 ^{**}	0,92 ^{***}	0,93	0,92
Egna ekonomiska resurser	Ekonomisk buffert	-0,10 ^{***}	e.s	e.s	e.s	e.s	e.s	e.s	e.s	e.s
Egna utbild- ningsresurser	Skattat antal tim/vecka läxläsning	0,03 ^{***}	0,05 ^{**}	e.s	e.s	e.s	0,58 [*]	1,21 ^{***}	1,37 ^{***}	1,10
Kulturellt kapital	Läser ofta böcker	0,06 ^{***}	0,13 ^{***}	e.s	0,77 ^{***}	e.s	e.s	1,10 [*]	1,43 ^{**}	0,89
Socialt kapital	Föräldr. noga m. skolarb	0,12 ^{***}	e.s	e.s	e.s	e.s	e.s	2,34 ^{***}	5,94 ^{***}	1,79
	Ej överens, mor / hemmaförälder	-0,18 ^{***}	-0,31 ^{***}	0,01	1,23	2,38 [*]	0,93	0,46 ^{***}	2,11	0,62
	Ej överens, far / bortaförälder	-0,06	-	-0,16	1,70 [*]	1,31	0,78	1,55 ^{**}	0,68	6,13
	För lite tid, mor / hemmaförälder	-0,13 ^{**}	-0,13	-0,11	0,89	1,38	2,01	0,85	0,16 ^{***}	0,65
	För lite tid, far / bortaförälder	-0,02	-	-	2,16 ^{***}	-	-	0,69 [*]	-	-
	Ej överens, styvfar	-	-	-0,52 ^{***}	-	-	2,18	-	-	0,44
	Ej överens, styvmor	-	-	0,08	-	-	5,46 [*]	-	-	1,76
Justerat R ²		0,14	0,25	0,19	-	-	-	-	-	-
Antal		992	151	118	992	151	114	992	151	113

Signifikanser, enskilda estimat relativt referenskategori:

*** = statistiskt signifikant på 1 %-nivån; ** = 5 %-nivån; * = 10 %-nivån.

e.s. = ej signifikant på 10 %-nivån och variabeln därför bortplockad ur modellen.

- = ej aktuellt.

Det viktiga i Tabell 7:8 är resultaten från analyserna av socialt kapital. De är både komplicerade och enkla. Enkelheten består i ett mönster som kan sammanfattas i en mening: skolbarns sociala relationer i hemmet har betydelse för deras skolgång. Denna betydelse finns såväl för barn som bor med båda sina föräldrar som för dem som bor med en ensam förälder eller i ombildade familjer (även om estimaten är osäkra). De sociala relationerna indikeras med att föräldrar och barn inte kommer överens samt att föräldrarna, enligt barnen, är mycket noga med att barnen sköter skolarbetet (vilket förstås också indikerar föräldraaspirationer).¹⁸ Till yttermera visso tycks, för dem i ombildade familjer, relationen till styvföräldern ha betydelse. Utöver sambanden med sociala relationer har i ett par fall också bristande tid från en av föräldrarna en negativ effekt för skolgången.

Vi har försökt gå vidare i en specialstudie av de barn som har separerade föräldrar, för att se om kontakten med och relationen till den frånvarande föräldern har någon betydelse. Vi har prövat indikatorer på hur ofta barnet bor med den frånvarande föräldern (och som vi såg i Kapitel 2 är det ganska många vars frånlevande föräldrar är ganska närvarande), hur ofta de träffas, samt hur vanligt det är att de båda föräldrarna pratar med varandra om frågor som rör barnet (dessa frågor ställs till föräldern i huvudintervjun). Ingen av dessa variabler tycks vara relaterad till barnens utbildning, som vi mätt den. Detta bör dock inte leda oss till att tvivla på att den sociala relationen också till den förälder som bor i ett annat hushåll är viktigt för barnen. Denna relation har i de allra flesta fall säkert ett stort egenvärde och kan också ha betydelse för det allmänna välmåendet. Dessutom kan en av anledningarna att vi inte finner några effekter vara att vi i dessa analyser är nere på mycket små delurval, där skillnaderna måste vara extra stora för att man skall uppnå statistiskt signifikanta resultat.

7.9 Sammanfattande diskussion

I detta kapitel har vi studerat utbildning och lärande, vilka utgör resurser för barn och ungdomar såväl under skoltiden som i livet, efter utbildningens slut. Vi har inte haft tillgång till något mått på

¹⁸ Men notera att estimatet för "kommer ej överens med far" i analysen av universitetsaspirationer, när barnet bor med båda föräldrarna, går i fel riktning: barn som inte kommer så bra överens med fadern har högre utbildningsaspirationer.

”objektiv kunskap” eller vad barn och ungdomar faktiskt har lärt sig, utan har använt mått på självskattade skolprestationer, upplevd takt på undervisningen och högskoleaspirationer. Generellt sett är de självskattade prestationerna ganska höga, få anser att takten på undervisningen är för låg och många tycker att det är viktigt att de skall få gå på högskola eller universitet – betydligt fler än vad som slutligen kommer att hamna där, kan tilläggas. Om det är något allmänt problem våra resultat tyder på, är det att det finns ganska många (cirka 13 procent 10–18-åringar) som anser att undervisningen sker i för hög takt. Detta skulle kunna tala för att de halkar efter, att de utgör just den grupp som den individualiserade undervisningens kritiker varnat för (se t.ex. Dahllöf 1967). Å andra sidan utgörs denna grupp främst av gymnasister, vilket pekar på andra möjliga orsaker, t.ex. att de är ovana vid ett nytt tempo när de lämnat grundskolan. Oroväckande är att det framför allt är barn till ensamstående föräldrar som uppfattar takten som för hög (vilket gäller på varje skolstadium). Ett sätt att tolka detta är att ensamstående föräldrar inte har tid, energi eller egen utbildning nog för att backa upp barnen i skolan. Det är ett ofta förbisett faktum att föräldrarna både direkt och indirekt fungerar som ”extralärare” och det finns en risk för att barn som av olika skäl har mindre sådana resurser halkar efter – vilket är detsamma som att säga att skolan av något skäl (t.ex. resursbrist) inte kan ge dessa barn det stöd de skulle behöva.

Just när det gäller barns och ungdomars utbildning är föräldrarnas resurser centrala. Vi visade i detta kapitel hur en del av de relevanta resurserna är fördelade. Vi identifierade tillgång till eget rum och egen eller hushållets dator som skolrelevanta ekonomiska resurser. Unga svenskar kliver in i det 21:a århundradet med betydande välstånd i dessa fall – ungefär 90 procent av alla 10–18-åringar har eget rum och ännu fler har tillgång till en dator i hushållet (medan 26 procent har en egen dator). Många har också stort kulturellt kapital med sig hemifrån, åtminstone mätt som boklig tradition – 85 procent av barnen har tillgång till uppslagsverk i hemmet, 61 procent till fem hyllmeter böcker eller mer och 39 procent har (åtminstone) en förälder som ofta läser på fritiden. Även 44 procent av barnen uppger att de läser böcker varje dag eller flera dagar i veckan.

Många barn har enligt våra mått ett stort socialt kapital med sig hemifrån. Nästan två av tre barn säger att deras föräldrar är mycket noga med att de sköter skolarbetet och de flesta barn läser läxor

tillsammans med vuxna, även om detta minskar med barnets ålder. Som vi visade i Kapitel 1 och 2 har en betydande andel barn i dagens Sverige separerade föräldrar (i vårt urval cirka 28 procent), men de har som regel täta kontakter med den frånlevande föräldern. Mer oroande är att det också är ganska många ungdomar (cirka 15 procent) som inte kommer så bra överens med sina föräldrar – och i ännu mindre grad med sina styvföräldrar (ungefär en tredjedel). Eftersom barn vars biologiska far och mor separerat överlag har sämre relationer till sina biologiska föräldrar och dessutom ofta bor med en styvförälder finns det anledning att vara speciellt uppmärksam på hur detta drabbar dem i skolarbetet.

En av de viktigaste resurserna i uppväxtfamiljen för barnens skolgång är föräldrarnas utbildning. Där har generationsskiftena och den historiska expansionen av sekundär och tertiär utbildning lett till att nio av tio 10–18-åringar idag har någon förälder som själva studerat vidare efter den obligatoriska skolan, och nära hälften har minst en förälder med eftergymnasial utbildning. Motsvarande siffror för barn och ungdomar år 1968 var ungefär varannan respektive mindre är fem procent.

Såväl när det gäller ekonomiska, kulturella, utbildningsmässiga och sociala resurser är skillnaden mellan olika befolkningskategorier påtaglig. De som framför allt har mindre resurser är barn som bor med en ensamstående förälder, arbetarbarn och barn till utrikesfödda. I den andra halvan av kapitlet studerade vi sambandet mellan föräldrareсурser respektive barns egna resurser och de tre måtten på deras skolgång. Ekonomiska resurser har föga betydelse för dessa, vilket dock inte skall tolkas som att de inte påverkar ungdomars utbildningskarriär (det kan de mycket väl göra i ett senare skede, t.ex. vid övergång till högre studier). Kulturellt kapital i familjen har heller ingen systematisk eller särskilt stark effekt – däremot har barns egna läsvanor ett positivt samband med skolframgång. Barn till utrikesfödda föräldrar tycks kompensera sina i vissa avseenden bristande resurser så att barnens utbildningsaspirationer är höga, något som framkommit också i tidigare studier.

De variabler som verkar vara de ojämförligt viktigaste är föräldrarnas utbildning och barns sociala kapital, där bl.a. barn till ensamföräldrar har problem när det gäller takten i undervisningen. Vi vet från tidigare studier på större (vuxen-)urval att elevers externt mätta skolprestationer (i form av betyg eller resultat på standardprov etc.) och utbildningsval påverkas av såväl föräldrarnas

samhällsklass, utbildning och (troligen i mindre utsträckning) inkomster. Att vi inte finner alla dessa effekter här är sannolikt därför att våra mått på skolgången är relativt svaga som indikatorer på faktiska utbildningsframgångar (alla är skattade av eleven själv t.ex.). Detta är också en möjlig anledning till att föräldrarnas arbetslöshet – för närvarande respektive under 1990-talet – inte uppvisar något samband med skolgången. Vad vi bör ta med oss från analyserna av familjeresurser och självskattad skolprestation, upplevd studietakt och högskoleaspirationer, är åtminstone att sociala resurser bör beaktas på allvar i analyser av utbildningskillnader.